



ՆՈՐ - ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԸ

1.



Ս. Խաչ վանքը, որ Երևանցի Խօջենց Մարգարը կոչում է Վերկ-նահանգէտ Սուրբ Խաչ վանք Նոր-Նախիջևանու», հիմնարկել է Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղուժեանը, որ Նոր-Նախիջևան հայաքաղաքի հիմքը դնելով և ժողովրդի ցանկացած եկեղեցիները նորա մէջ շինելով,

կամեցել է դորանով գաղթականների նուիրական զգացմունքին լիովին բաւականութիւն տալ: Վանքի հիմնարկութիւնը եղել է 1783 թուին, շինութեան սկիզբը — 1786-ին, իսկ օծումը — 1792 թուականի նոյեմբերի 27-ին, ինչպէս վկայում է Խօջենց Մարգարը. «Բսկ զկնի այնց հիահրաշ գործոցն կատարման, ի նոյն 1792 թուին, նոյեմբերի 27-ին, օծմամբ սրբացուցեալ ղչքնաղ գերկ-

նահանգէտ Սուրբ Խաչ վանքն Նոր Նախիջևանու, զկառուցեալն յինքննէ...»¹⁾։ Ամբողջ 6 տարուայ ժամանակամիջոցը, որ անցել է վանքի հիմնարկութիւնից մինչև նորա օծելը, անշուշտ դուրծ չէ դրուել նորա շինութեան վերայ, որովհետև այնպիսի մի փոքրիկ վանք, ինչպիսին Ս. Խաչն է, այդքան երկար ժամանակի շինութեան կարօտութիւն չունի։ Անկասկած վանքի շինութիւնը վաղուց արդէն սլատրաւտ է եղել, բայց ուշացել է օծումը, որովհետև Յովսէփ արքեպիսկոպոսը բաղմաթիւ դործերից աչք չէ թափել, ժամանակ չէ ունեցել օծելու։ Նա այդ ժամանակները զբաղուած է եղիլ Գրիգորուպօլ հայաքաղաքի հիմնարկութեամբ, որ մի դժուարին և երկար ժամանակ պահանջող դուրծ է եղել, որովհետև հարկաւոր է եղել արքեպիսկոպոսին Ռիստարաբիոյ զանազան քաղաքներից ժողովել հայերին մի տեղ, մի կենդրոնում բնակեցնել նոցա։ Ինչպէս յայտնի է, Գրիգորուպօլի հիմնարկութիւնը եղել է նոյն իսկ 1792 թուականին, ուրեմն արքեպիսկոպոսը առաջ վերջացրել է Գրիգորուպօլի հիմնարկութիւնը, յետոյ շտապել է Նոր-Նախիջևան և օծել է վանքի շինութիւնը։ Խօջէնց Մարգարի մեր վերը բերած վկայութիւնը ևս՝ «իսկ զկնի այնց հեռաբաշ գործոց» ակնարկում է Գրիգորուպօլ քաղաքի հիմնարկութիւնը, որովհետև դորանից առաջ նա ասում է, որ ինքը 1792 թուին տպել է մի գիրք «Դուռն ողորմութեան» անունով, որի մէջ լիովին պատկերացրած է Գրիգորուպօլի և Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան պատմութիւնը, որ կատարուել է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքով։ «Արդ՝ յանցեալ ամին (1792), գրում է նա, տպմամբ ծնեալ եղև յանախտ ճշմարտախօսութենէ իմմէ՝ մանուկ ինչ չըք-

¹⁾ Տես «Պատմութիւն Բէլամաքի», թարգմանութիւն Մարգար Զաքարիայի Խօջէնց Երևանցւոյ. էջ 363.

նադատես և վայելչագեղ, անուանեալ Դուռն ողորմութեան, յորում գէտ անաղօտ հայելոջ՝ տեսանի բովանդակ հանդէսն՝ ընդ յիսկատար պատմութեան՝ Գրիգորուպօլ քաղաքին Հայոց, հիաւքանչ հիմնարկեցման, ընդ որոյ և Նոր-Նախիջևանու գերահռչակ հիմնարկութեան։ Որով զմեծամեծ գործոցն աստուածաձայնոց՝ զհանդէսն, որ առ ազգս հայասերունդ զարմանագործեաց ի յայսմ ոսկիլէն դարու, աստուածարեալ բարերար խնամածուն իմոյ Տեառն Յովսէփայ Սրբազան Արքեպիսկոպոսին՝ հիւսիսային կողմանցա։ Վանքի շինութեան և օծման յիշատակարանը, որ փորագրուած է մարմարիոնեայ տախտակի վերայ և դրուած է այժմուայ շինութեան հարաւային դրան ձախ կողմը, հետեեալ կերպով է արձանագրուած վանքի հիմնարկութիւնը՝ «Ճնորհօքն Աստուծոյ կառուցի զսուրբ Խաչ վանքս և հաստատեցի ի սմա զգլխաւորոցս և զտաւարանս ես Սանահնեցի Արղութեանց Զիօշբէգի որդի և սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ և Ռուսաց երկրի Հայոցս ազգի առաջնորդ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս ի կայսերութեան ամենայն Ռուսաց Եկատերինէ Ալէքսէովնին Նրկորորդի և ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Ղուկասու կաթողիկոսին աշխատութեամբ հոգևոր որդւոյն իմոյ բայազիտցի Պարապետ վարդապետին օծեալ եղև յամի Տեառն 1791 և ի Հայոց թուին ՌՄԽ ի սեպտեմբերի։ Օծաւ 1792 նոյեմբերի 27» ¹⁾։ Մենք ասա-

¹⁾ Այս արձանագրութեան մէջ, ինչպէս կարելի է տեսնել, վանքի օծման թուականը երկու տեսակ է նշանակուած՝ «Օծեալ եղև յամի Տեառն 1791 և ի Հայոց թուին ՌՄԽ ի սեպտեմբերի և օծաւ 1792 նոյեմբերի 27»։ Բէէ բուն արձանագրութեան մէջ յիշուած թուականը է 1791-ը, իսկ «Օծաւ 1792 նոյեմբերի 27» բառերը փորագրուած է մարմարիոնի շրջանակի վերայ, բայց մենք այդ վերջինը աւելի ճիշտ ենք համարում, որովհետև վանքը օծուել է Գրիգորուպօլ քաղաքի հիմնարկութիւնից յետոյ, որ եղել է 1792-ին։

ցինք այժմուայ շինութեան, որովհետև վանքը հիմնովին վերանորոգուած է Այվազեան Գաբրիէլ վարդապետի առաջնորդութեան և Մկրտիչ Յովակիմեան վարդապետի վանահայրութեան ժամանակ. 1862 թուին Այվազեան առաջնորդը Խալիբեան դպրոցի այն ժամանակուայ տեսուչ և Սիւնհոգոսի նախկին պրօփուրօր Յովհաննէս Եսայեան Միրաքեանի հետ այցելելով իւր թեմի զանազան տեղերը, յունիսի 3-ին ժամանում է Նախիջևան; որտեղ ամեն բան աչքի անցնելուց յետոյ, նոյն ամսի 27-ին այցելում է քաղաքի իշխանների հետ և Ս Խաչ վանքը: Նա տեսնելով, որ վանքը շատ հնացած ու մաշուած զրուլթեան մէջ է, պատարագից յետոյ յորդորում է իշխաններին նորոգելու շինութիւնը: Առաջնորդի ղեկորուած քարովը և յորդորանքը մեծ տպաւորութիւն են թողնում քաղաքացիների վերայ: Թարմ տպաւորութեան ներքոյ ստորագրութիւն է բացուում և հէնց այդ տեղ ստորագրուած գումարի բանակութիւնը հասնում է վեց հազար ռուբլու: Իսկոյն և եթ ընտրուում են երկու հոգաբարձու՝ Աղա Գէորգ Խաթրանեան և Աղէքսանդր Ալաջալեան, որոնց և յանձնուում է թէ ստորագրութիւնը քաղաքացուց մէջ շարունակելու և թէ վանքի վերանորոգութեան վերայ հոգալու գործը: Երբ որ քաղաքացուց մէջ ևս ստորագրութիւնը յաջողութիւն է գտնում և ստորագրած գումարը հասնում է 18 հազարի, երկու հոգաբարձուն իսկոյն և եթ ձեռնարկում են հին շինութիւնը բանդելու, նիւթեր պատրաստելու և 63 թուականի օգոստոսի 4-ին աշխարհախումբ բազմութեամբ և մեծահանդէս շքեղութեամբ Մկրտիչ վանահօր ձեռքով կատարում են վանքի նորոգ հիմնարկութեան օծման հանդէսը ³⁾: Մեր վերը բերած յիշատակարանի մէջ, ինչպէս

³⁾ «Պատմութիւն Խալիբեան ուսումնարանի». էջ 68. և «Մասեաց Աղանի» և «Ծիածան Հայաստանեայց» էջ 278—280.

կարելի է տեսնել, կայ միայն շինութեան աւարտելու և օծման թուականը, իսկ բուն հիմնարկութեան և շինութեան սկսուելու թուականը չէ յիշուած: 1783 և 1786 թուականները, որոնցից առաջինը հիմնարկութեան օծման թուականն է, իսկ երկրորդը շինութեան սկսուելուն, մենք դռնում ենք Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Դաւթարում»⁴⁾, որ բարեբաղդաբար անկորուստ է մնացել և ամբողջութեամբ մեր ձեռքն է հասել: Այդ տետրակում երջանկայիշատակ եպիսկոպոսը խօսելով Նոր-Նախիջևանի Ս. Լուսաւորիչ մայր եկեղեցու հիմնարկութեան մասին, ասում է՝ «ընդ սմին օծաք (ի 1783 թ.) և զհիմունն վանիցն, որ յանուն Փրկչին և Ս. Խաչին»⁵⁾, իսկ մի փոքր

⁴⁾ «Դաւթարում» մի մեծագիր կաշուէկաղմ գիրք է, որ իւր մէջ պարունակում է իւր՝ Յովսէփ եպիսկոպոսի ձեռքով գրած Նախիջևանի հիմնարկութեան համառօտ պատմութիւնը, եկեղեցիների հիմնարկութեան յիշատակարանները և Խռիմից բերած եկեղեցական իրեղէնների ցուցակը: Նորա լիակատար վերնագիրն է՝ «Դաւթար ի Ղռիմու բերեալ եկեղեցական աւթիցն արծաթեղինաց և շորեղինաց, Արարեալ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ծայրագոյն նուիրակ և Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին Առաջնորդ և Նոր-Նախիջևանայ հիմնադիր տեառն Յովսէփայ արքեպիսկոպոսին սանահնեցւոյ Արդութեանց, աշակերտի հոգելոյս սուրբ Հայրապետին ամենայն Հայոց տեառն Սիմէոնի երեւնցւոյ: Յամի Տեառն 1780 և ի Հայոց թուականութեան ՌՄԻԹ ի Նոր-Նախիջևան»: Դաւթարը այժմ գտնուում է բարեկրօն Տէր-Խաչատուր աւագ քահանայի ձեռքին:

⁵⁾ Աւելորդ չենք համարում այստեղ դնել բաղադրի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու սեղանի տակ գրած յիշատակարանը, որի մէջ յիշուած է և վանքի հիմնարկութեան մասին: «Շնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ, Հիմնացաւ սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցիս յամի մարդեղութեան փրկչին մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի, ի 1783 թուին և ի Հայոց ՌՄԼԲ թուին, Սեպտեմբերի 9. ի տօնի երեք հարիւր տասնևութ հայրապետացն սուրբ Ժողովուն Նիկիոս, որ ի բարիկենդան շաբաթ օրն Սուրբ Խաչի Ի թա-

յետոյ զտնուում է և վանքի շինութեան սկսուելու յիշատակարանը՝ «1786 յունիսի 21 ՚ի սուրբ Լուսաւորչու բարեկենդան կիրակէին վերոյ Փրկիչ և կամ Սուրբ Խաչ վանից հիմն արկի, և շինութեան սկիզբն առնել ետոււ Ըստուած հասուացէ ի կատարումն, որ ահա զեզերիմ ի կա-

գաւորութեան Մեծի Եկատերինէ Երկրորդ Կայսերուհւոյն ամենայն ոռատաց, որ զազգս մեր ի Ղուիմու հանեալ եբեր ի թաթարաց, եբեր ի յերկիրս ոռատաց ի գաւառն Ազովու որ կոչի Ռաստով, յորում քաղաք շինեալ անուանեցաք Նախիջևան ըստ անուան քաղաքամօրն աշխարհի, և ի վեհագոյն ժառանգորդւոյն կայսերական բարձրութեանց՝ մեծ իշխան Պաւլ Պետրովչին և նորին զուգակից մեծ Դշեռն Մարիա Ֆետրովնին և զաւակաց նոցա՝ մեծ իշխան Աղբսանդր Պաւլովիչին և Կոստանդին Պաւլովիչին և մեծ Դշեռն, Ալէքսանդր Պաւլովնային։ Եւ ի հայրապետութեան սրբոյ Աթոռոյն Էլմիածնի, տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, Չեռամբ սրբոյ Աթոռոյն Էլմիածնի ծայրագոյն նուիրակ, ոռուաց երկրի Հայոց Առաջնորդ և նոր քաղաքիս Նախիջևանայ հիմնադիր, ի Բրիտաոս հանգուցեալ Սիմէօն կաթողիկոսի Աշակերտ և Սանահնեցի երկայնաբազուկ Արղւութեանց Զուամինոյ՝ իշխան Շիօշբէգի որդի Յովսէփ Արքեպիսկոպոս մեղապարտի՝ որ օծի զհիմունս քաղաքիս և եղի ի չորս կողմն սորին քաղաքիս, և զհիմն սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյս եղի ի չորս անկիւն սորին եւրեք երեք քար, յանուն երկոտասան առաքելոցն՝ Բրիտատոսի և ի ներքոյ սեղանոյն եղի զքարն օծեալ յանուն Փրկչին, ընդ նմին եղի և զբազում մասունս սրբոց, բայց անյայտս վասն զի ի դալն ժողովրդեան մերոյ ի Ղուիմու ի Սամար և ի Կատարեւնէսլաւ բնակութիւնսն, անդ պրեցեալ էր բոլոր զգեստն և անօթն Ղարաւու կոչեցեալ քաղաքին, ուստի արձաթեայ պահարանք սրբոց մասանց հալեցեալք էին և նշխարք սրբոց ամբողջ մնացեալք, սակայն մեզ անյայտս բարւոք համարեցաք աստ ամփոփելն։ Ընդ սմին օծաք և զհիմունս վանիցն, որ յանուն Փրկչին և Սուրբ Խաչին, ապայն հանդիպողդ յիշեցէք զմեզ ծնողօք մերովք։ Այս յիշատակարանի վերնագիրն է՝ Գիր, զոր ընդ հիմանն սուրբ Լուսաւորչի ամփոփեցաք ի յատակ սեղանոյն ընդ մասանց։

տար հասուցանելու։ Վանքը թէև հասարակօրէն կոչուում է Ս. Խաչ, բայց նորա լիակատար անունն է Փրկիչ Ս. Խաչին։ Նա շինուած է Խռիմում դառնուած Ս. Խաչի վանքի անունով, որ, ինչպէս յայտնի է, նոյնպէս կոչուում է Փրկիչ Ս. Խաչին։ Գաղթականները նոր հիմնարկած քաղաքում շինելով իւրեանց Խռիմում ունեցած վանքի ու եկեղեցիների անունով վանք ու եկեղեցիներ, կամեցել են դորանով վառ պահել իւրեանց սրտում թէ իւրեանց երկրորդ հայրենիքի — Խռիմի յիշատակը և թէ իւրեանց բուն հայրենիքի — Հայաստանի յիշատակը, որովհետև անկասկած է, որ Խռիմի վանքերն ու եկեղեցիներն էլ շինուած են եղել գաղթականների Հայաստանում ունեցած վանքերի և եկեղեցիների անուններով։ Ամենամեծ սրբութիւնը վանքի մէջ, որ և ծառայել է իբրև հիմք շինութեան և անուանակոչութեան, համարուում է այն մեծ խաչքարը, որ այժմուայ շինութեան մէջ տեղաւորուած է աւագ դասի սիւնի մէջ դէպի ժողովրդի կանգնելու տեղը։ Թէև այդ բարը ոչ մի արձանագրութիւն չունի, բայց ի նկատի առնելով քարի յատկութիւնը և նորա վերայ բանդակած խաչի ձևը, կարելի է ենթադրել, որ շատ հին է և, գուցէ, հէնց բերուած լինի Հայաստանից։ Այժմ այդ խաչքարը արձնուած է ոսկեզօծ ապակիածածկ շրջանակի մէջ, որի մէջ դրուած է երկու ուրիշ խաչ՝ մէկը պղնձէ մեծ, առանց մասունքի, իսկ միւսը փոքր, արծաթէ անյայտ մասունքով, որոնք մի անունով մեծ խաչի հետ կոչուում են «Ս. Խաչ»։ Պղնձէ Խաչը, որի երեսը զարդարուած է Գրիստոսի խաչելութեան և ուրիշ երկու պատկերով և զանազան էմալի ձևով և արևելեան ճաշակով քաշած նկարներով, ունի հետևեալ հին յիշատակարանը. «կանգնեցաւ սուրբ նշանս ի բարեխոսութիւն Խաթունին։ Պարոն Զաքարէ դստեր, ի թվին 234 (1329)»։ Ասել է թէ այդ խաչը շինուած է Անեցուց Ղրիմի թերակղզին ժամանելուց մի տարի առաջ,

որովհետև Անեցիք, ինչպէս յայտնի է Նոր-Նախիջևանի ձեռագիր Յայամաւուրքի յիշատակարանից, հասել են Դրիմ 1330 թուին, Ս. Խաչի ոսկեգօծ շքեղ շրջանակը կամ պահարանը իւր ծախսով շինել է վանքի ներկայ շինութեան հոգաբարձուներից մէկը Ալէքսան աղա Ալաջալեանը։ Վանքը շինուած է մի բարձր բլուրի վերայ, որ քաղաքից դուրս ընկած է 7 վերստ հեռու դէպի հիւսիս։ Քաղաքի և վանքի մէջ գտնուած տարածութիւնը, ինչպէս և բոլոր շրջակայքը, դաշտի բնաւորութիւն ունի, որովհետև Նախիջևանը իւր աշխարհագրական դիրքով պատկանում է Ռուսաստանի ցած հարթութեան այն մեծ պաշտային գօտուն, որ բռնում է Բեսսարաբիոյ, Քերսոնի, Եկատերինասլաւի, Տաւրիկեան, Հաշտարխանի, Ստարապօլի, Դոնի և Ուրալի նահանգները մինչև Սև, Ազովի և Կասպից ծովերի ափերը։ Այդ մեծ տարածութիւնը կազմում է մի մեծ դաշտալայր, որ Սև ու Ազով ծովերի ափերի մօտ կոչուում է Պոնտիական, իսկ Կասպից ծովի մօտ—Կասպիական։ Նա ծածկուած է սևահողով, որի տակը գտնուում են տեղ տեղ աւազաքար ու կրաքար, տեղ-տեղ հատաքար և գնէյս, տեղ-տեղ էլ կաւիճ, որոնք մի կողմից արդելում են ջրի ծծուելուն, միւս կողմից չեն թողնում, որ ծառերը գետնի մէջ խոր արմատ բռնեն։ Հէնց այդ պատճառով էլ բոլոր այդ տարածութիւնը զրկուած է անտառներից, եթէ չհամարենք այն կարճաբուն ծառերի և մացառների խմբերը, որոնք տեղ-տեղ ձորերի մէջ մարդու աչքի են ընկնում։ Նախիջևանի շրջակայքում մարդ որ կողմ նայելու լինի, կտեսնի միայն լայն, անպարագրելի դաշտը, որի միատեսակ հարթութիւնը միայն երբեմն խանգարուում է ցած բլրակների կանոնաւոր շարքերով, որոնց Ռուսները կոչում են «կուրդաններ», իսկ Հայերը—«Օբաններ», և ձորակներով, որոնց միջով հոսում են ամառը անձրևներից յառաջացած, իսկ ձմեռը ձիւնի հալուածքից գոյացած պղղ-

տուր ջրերը։ Եօթ վերստի փոքրիկ տարածութիւնը, որ բաժանում է քաղաքը վանքից, ունի իւր մէջ այդ տեսակ մի շարք կուրգաններ, որոնցից մի մեծը ընկնում է ուղղակի հէնց կէս ճանապարհի վերայ, ուստի և կոչուում է «Օրթա Օբա», և մի քանի ձորակներ, որոնցից մէկի բարձր լլրանման գագաթի վերայ շինուած է վանքը։ Վանքի այդ տեղ շինելու գլխաւոր պատճառը եղել է, նախ, տեղի բարձրութիւնը, որ իշխելով բոլոր շրջակայքի վերայ, բաւականին ակնահաճոյ տեսարան է ներկայացնում, երկրորդ, քաղաքի մօտիկութիւնը և, որ գլխաւորն է, այն վճիռ և քաղցրահամ աղբիւրը, որ առատութեամբ բոխում է վանքի բլրի աւազաքարի շերտերից։ Առ հասարակ Նախիջևանի բոլոր շրջակայքը, բացի Դօնի մեծ սւազանից, որ գտնուում է փոսի մէջ, որովհետև քաղաքը շինուած է գետի աջ-բարձր ափին, զրկուած է անուշահամ առատաջուր աղբիւրներից, եղածները բոլորն էլ կրային են և աղի և ա-նախորժ համ ունին։ Վանքի տեղը առաջ պատկանել է Մարտիրոս Թորոսեան անունով մէկ մասնաւոր մարդու, որից գնել է գաղթականների հետ Նախիջևան եկած «Գանջեցի» Սիմէօն վարդապետը վանք շինելու նպատակով, բայց վերահաս մահը չէ թողել նորան իւր նպատակը իրագործելու։ Ընդ սմին արկաք զհիմն Փրկիչ վանիցն, զոր մեր յաջորդ (նախորդ) Գանջեցի Սիմէօն վարդապետն, ասում է այդ մասին Յովսէփ եպիսկոպոսը իւր ձեռագիր «Դաւթարում», իւրով կայիւքն էառ զտեղի նորա ի Մարտինէն Թորոսեան, յաղագս վայելչութեան տեղւոյն և ա-կանակիտ յորդ աղբերացն, որք արդ բխդին։ Անդ ժողովեցաք և զամենայն անասունս մեր և կարգեցաք զվերա-կացուս։ Չինութեան համար, ինչպէս երևում է, մեծ աշխատութիւն է գործ դրուել, որովհետև աւազաքարից կաղմուած բլուրը խորտ ու բորտ մակերևոյթ է ունեցել։ Հարկաւոր է եղել քանդել բարձր տեղերը, տաշել աւա-

զաքարը, իսկ փոս տեղերը լցնել բերովի հողով, մի խօսքով մի արուեստական հարթ մակերևոյթ կազմել: Ստացուել է այդպիսով մի ընդարձակ տարածութիւն, որ ըսկսուելով հիւսիսից, գնում է դէպի հարաւ և աստիճանաբար լծեքուում է դէպի ձորակը: Այդ տարածութեան մէջ բլրի մակերևոյթը երեք կողմից՝ հիւսիսից, արևմուտքից և արևելքից շրջապատուել է պարսպով. մէջ տեղը հիմնարկուել է վանքը, արևելեան կողմը — բնակութեան սենեակները, իսկ հարաւային կողմը, ու նայում է դէպի ձորը, բաց է մնացել, թէև այդ կողմից ևս հարկաւոր է եղել քարքաշելով մինչև բլրի մակերևոյթը, ամրացնել հողը, որպէս զի շեղ մակերևոյթից հոսած ջրերը չ'տանեն հողը, չ'քանդեն բլրի եզերքը և չ'խախտեն եկեղեցու շինութեան հիմքը: Իսկ որպէս զի հարաւային կողմը իսպառ բաց չ'մնայ, արևելեան և արևմտեան պարիսպների մէջ, ձորի եզերքում ամբողջ տարածութեան վերայ փայտեայ վանդակապատ է քաշուել, ամրացրած քարէ սիւների մէջ, որի միջից մի դուռն է բացուել, որ բազմաստիճան քարէ սանդուղքով տանում է դէպի ձորը: Վանքի բակը մտնելու համար, բացի այդ դէպի ձորը տանող դռնից, շինուել է այլ ես մի մեծ դարպաս, որ բացուած է արևմտեան պարսպից: Այդ դարպասից բացուել է երկու ճանապարհ, որոնցից մէկը ծուռելով դէպի ձախ, մանուածապատ և դժուարամատոյց արահետով տանում է ձորի միջով դէպի քաղաք, իսկ միւսը լծեքուելով դէպի աջ, տանում է դէպի Ս. Խաչի ագարակը (хуторъ), որ բաղկացած է 30 տուն հայ գիւղացիներից և համարուում է քաղաքի մասը: Մեզ յայտնի չէ, թէ ի՞նչ ոճով է շինուած եղել եկեղեցու հին շինութիւնը, բայց ներկայ շինութիւնը, որ աւելի մեծ է, քան թէ եղել է հինը, հայկական ճարտարապետութեան և ոչ մի նշոյլ չունի: Դա իւր գմբեթի լայն — բոլորշի ձևով, հարաւային և հիւսիսային դռների հաստ-բոլորակ սինա-

զարդով աւելի հին Բիւզանդեան ոճն է յիշեցնում, թէև այդ ոճը ևս շինութեան մէջ բոլորովին պահպանուած չէ։ Եկեղեցին երեք դուռ ունի՝ արևմտեան, հիւսիսային և հարաւային։ Նա թէև, ինչպէս ասացինք, վերանորոգութեան ժամանակ մեծացրած է, բայց դարձեալ մեծ չէ։ Նորա երկայնութիւնը՝ սեղանից մինչև արևմտեան դուռը 28 քայլ է, իսկ լայնութիւնը՝ հիւսիսային դռնից մինչև հարաւայինը 20 քայլ։ Արևմտեան դրան կից շինուած է զանգակատունը, մի շինութիւն, որ, բացի նորանից, որ շատ անշնորհք ու տգեղ է, այլ և իւր սրածայր աշտարականման ձևով ամունկին չէ համապատասխանում եկեղեցու շինութեան ընդհանուր ոճին, որ բաւականին վայելուչ է ու դողդիկ։ Ցաճարի պատերի մէջ արտաքին կողմից զետեղուած են խաչքարեր, որոնք բոլորը ևս ունին կարճառօտ արձանագրութիւններ, հայկական ձևի խաչեր, զարդեր ու բանդակներ։

Ա. Սբ. Խաչս բարեխաւս է Պիաթային և հայրն Սարգսին եւ եղբարցն Յովանէսին եւ Վարդերեսին թվ. ԶԶԲ. (972—1523) Սեպտեմբերի ԻԷ։

Բ. Սբ. Նշանքս բարեխաւս է։ Բլշին. կենակցին սովին Չամբէքն եւ ծնողացն Սահակին Ղուկասին թվ. ԶԶ. (902 - 1453)։

Գ. Սբ. Նշանս բարեխաւս է ամատրին Նուրատին համ ակոբին կողակցին քուլասէ խթնին թվ. ԶԻԶ. (926—1477)։

Դ. Սբ. Նշանքս բարեխաւս է Յովանէսին շնոֆոր խթն եւ ծնողացն վարդերին մարինէ մարթային թվ. ԶԷ. (907—1458)։

Ե. Յս Գս. թվ. ՌՃԿԱ. (1161—1712)
 եւ ծնողքն առաքել. մատի մի-
 նաս. մուրատ կանգցա սբ. Գէորգա տճրս վրակց մատի
 արսէֆէր պալի մատի Գրիգոր մատի Սողոմոն։

Զ. Յէլէ սր. խշս տր. օվանէսի որդի մհտի փանոսին ծնողացը հուրոն թվին ՌճԳԱին. (1161 - 1712):

Է. Սր. նշանս բարեխաւս է նահատակի պ Գորգին թ. ԶԶԳ. (983—1534):

Ը. Սր. նշանս բարեխաւս է արբահամայ մելիքին Սարգսին մայրին լուսին ավաբ պրին թվ. ՊԳԸ. (868—1449):

Թ. Յկէ սր. նշանքս Յովանէս արելին եւ իւր եղբարն Սիմէոն կրօնաւորին եւ ծնողաց իւրոց թվ. ՊԶ. (890—1441):

Ժ. Բարեխաւս են սր. նշանքս ասլի պիկին սուլթան խթին եւ որդւոյն առաքելին թ. ԶԻԲ. (922—1483):

ԺԱ. Յիշտիէ սր. նշանս տր. Պտրոսին եւ երիցկնոջն եւ զաւակացն տր. օվանէսին մանուկին ձեռամբ պրնին թ. ՌճԾԳ. (1153—1704):

ԺԲ. Բարեխաւս է սր. նշանքս արհոն երիցուն օվանէսին տր պապային եւ լատիրին թվ. ԶԹ. (909—1460):

ԺԳ. Բարեխաւս են սր. նշանքս տր. ածատրին երիցկնոջն Զէրիֆ խթ. տր. պապին անա խթ տուլլաթ խթ. տր. աւետիրին բուլաֆ խթ. էտիլ թվ. ԶԻԹ. (929—1480):

ԺԴ. Սր. նշ. յիշ. քարխանաճի ոհանէսին իր կողակցին թէրկան խաթուն իր փեսին Սարգիսին իր կենակցին Շամշ խթնին իր տրտրին ⁹⁾:

⁹⁾ Այս արձանագրութիւնների մէջ յիշուած թուականները ցոյց են տալիս, որ այդ խաչքարերը 15, 16, 17 և 18 դարերի գործ են, ուրեմն շինուած ու քանդակուած են Խոյիմուռի. Դոքա առաջ զարդարել են Խոյիմի Հայոց եկեղեցիների պատերը, յետոյ դադրեցնուածեան ժամանակ եկեղեցական միւս իրեղէնների ու սրբութիւնների հետ բերուել են Նախիջևան:

Ս. Խաչի ձորը շրջակայքում գտնուած ձորերից աւելի ընդարձակ է. նա կաղմուած է երկու մասից՝ բուն ձորից, որի միջով հոսում են աղբիւրի և անձրեւների ու ձիւնների հալուածքից գոյացած ջրերը, և նորա շարունակութիւնից, որի վերայ ձգուած է վանքի ընդարձակ սարտէղը: Չորը անմիջապէս կից է Ս. Խաչի բլրին, այնպէս որ երթեկութիւնը վանքի և սարտէղի մէջ կատարուում է փայտէ կամրջով, որ ձգուած է բուն ձորի վերայ վերոյիշեալ սանդուղքից սկսած մինչև սարտէղը: Պարտէղի տեղն էլ, ինչպէս վանքի տեղը, մասնաւոր մարդուց է գնուած. նա առաջ պատկանել է մի պարոնի, որ այդ տեղ շինած է եղել մի փոքրիկ պարտէզ և զանազան շինութիւններ: Հայազգի Մարտիրոս Զահնարեան զինուորականը իւր սեփական արդիւնքով գնելով այդ տեղը, ընծայել է վանքին, որ այն ժամանակ թէև դեռ գոյութիւն չէ ունեցել, բայց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը արդէն մտադրած և որոշած է եղել կառուցանելու ¹⁾: Վանքի շինութիւնից յետոյ նախկին պարտէղի մօտ գտնուած շինութիւնները քանդել են և բոլոր տարածութեան վերայ սար-

¹⁾ Պարտէզի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը մենք առնում ենք Նախիջևանի «Հայկական Մագիստրատի» ատենադպիր Մ. Մորոզովի ուսերէն գրած ձեռագիր տետրակից, որ իւր մէջ պարունակում է Նախիջևանի համառօտ պատմութիւնը: Մ. Մորոզովը իւր այդ գրութեամբ, որ գտնուում է մեր ձեռքում, Ս. Խաչի պարտէզի մասին հետեւեալ նկատողութիւն

տէղ են ձգել, որ շատ յաջող կերպով աճել ու մեծացել է: Պէտք է առհասարակ նկատել, որ Նախիջևանի հողը ծառատունկի համար անպէտք և անյարմար է, որովհետեւ, նախ, սեահողի շերտի տակ գտնուում է աւաղաքար ու կրաքար, որ արգելում են տունկերին խոր արմատ բռնելու, երկրորդ, ձմեռները անպակաս է լինում մրրկախառն բուրբ, որ սառցնելով մատղաշ բոյսերի և տունկերի ծիւլերը, չորացնում ու ցրտահար է անում նոցա: Ս. Խաչի պարտէզի աճելուն նպաստել են ձորի հողի յատկութիւնը և տեղի դրութիւնը: Չորը երկար ժամանակ ջրերի հոսանքի յատակ լինելով, ժամանակի ընթացքում ծածկուել է պտղաւէտ տղմի հաստ շերտով, որ միջոց է տալիս բոյսերին խոր արմատ բռնելու, իսկ տեղի դրութիւնը դաշտի մակերևոյթից շատ ցած լինելով, պաշտպանում է ծառերը քամիների և ձմեռնային սառնամանիքի մնասակար ազդեցութիւնից: Պարտէզը նամանականդ ընդարձակուել, բարեկարգուել ու շրջագցել է Յարութիւն աղայ Խալիբեանի աթոռակալութեան օրով, որ եկեղեցական գումարներից 18 հազար ռուբլի ծախսելով նորա վերայ, այնպիսի նախանձելի դրութեան է հասցրել նորան, որ շատ հեռաւոր տեղերում չէ կարելի գտնել նորա նմանը: Խալիբեանի ժամանակն են բացուել կանոնաւոր ծառուկիները, նորա ժամանակն են տնկուել պտղատու ծառերը՝ տանձենիները, խնձորենիները և բալենիները, նորա ժամանակն է դրուել և ծաղկանոցի ու տնկարանի սկիզբը ⁸⁾:

է անում. „Садъ этотъ принадлежалъ какому-то Г-ну построившему здѣсь на полуденкѣ хуторокъ, за постройки и садъ по оцѣнкѣ заплатилъ деньги Армянинъ поруччикъ Мартинъ Шагваровъ и подарилъ предполагавшемуся строиться здѣсь Монастырѣ, впрочемъ теперь изъ стараго осталось очень мало“.

⁸⁾ Պարտէզի այդ բարեկարգութիւնը կատարուել է գլխաւորապէս Գէորգ աղայ Խաթրանեանի ձեռքով, որին Յարութիւն

Բուն ձորը, որ վանքի բլրի տակ շատ նեղ է, գնալով դեպի արևմուտք, լայնանում է և կաղմում է մի բաւականին ընդարձակ տարածութիւն, որի վերայ ձգուում է վանքի

Թիւն Խալիբեանը իւր կողմից յանձնած է եղել վանքի կառաւարութիւնը, Խաթրանեանը կառավարել է վանքը Խալիբեանի աթոռակալութեան համարեա՛ բոլոր ժամանակամիջոցում չնոգարածո՛ւ անունով և հրաժարուել է այդ պաշտօնից միայն այն ժամանակ, երբ սաստկացել են Հայրապետեան և Խալիբեան կուսակցութիւնների կռիւները, Երջանկայիշատակ Գէորգ Դ. կաթողիկոսը իւր 67 թուին Նախիջևանին արած այցելութեան միջոցում վանքի կառավարութիւնը նորից յանձնում է Գէորգ աղային, որ այս անգամ կառավարում է նորան լիազօր իշխանութեամբ 69 թուականից մինչև 76-ը, Հանգուցեալ կաթողիկոսի այդ կարգադրութիւնը անելու մասին պատմում են հետևեալը, Մի օր կաթողիկոսը հրաւիրուած է լինում Խալիբեանի մօտ ճաշի. այդտեղ խօսակցութիւն է բացուում Ս. Խաչի և նորա կառավարութեան գործերի մասին և կաթողիկոսը ցանկութիւն է յայտնում վանքի կառավարութիւնը նորից յանձնել Գէորգ աղային, որի կառավարութեան մասին շատ գովասանք էր լսել: Խաթրանեանը թէև առաջին նուագ իւր ծերութիւնը և զանազան տեսակ առարկութիւններ մէջ բերելով, հրաժարուում է, բայց յետոյ զիջանելով իւր կուսակցի Խալիբեանականների ակնարկութիւններին, ընդունում է կաթողիկոսի առաջարկութիւնը և ստանում է նորա օրհնութիւնը: Բայց միւս օրը մտածելով, թէ ինչ գծուարութիւններ պէտք է առաջ դնել և ինչ նեղութիւններ պէտք է բաշէ ինքը վանքը կառավարելու գործում տիրող կուսակցութիւնների պատճառով, նա զղջում է իւր տուած համաձայնութեան վերայ և գնալով վեհափառի մօտ, խնդրում է ազատ կացուցանել իրեն յանձնած պաշտօնից: Հանգուցեալ կաթողիկոսը պատասխանում է, թէ ինքը պատրաստ է արձակել նորան միայն թէ նա կարողանայ յետ տալ այն օրհնութիւնը, որ ստացել էր նորանից իւր տուած համաձայնութեան համար: Վեհափառի այդ խօսքերին ոչ մի պատասխան չգտնելով, Խաթրանեանը նորից համբուրում է կաթողիկոսի ձեռքը և յետ է առնում իւր հրաժարականը:

բանջարանոցը: Տղմաշաղախ հողը և աղբիւրի ջրի առատութիւնը, որ ամառուայ երաշտութեան ժամանակ մեքենայով բարձրացնուում է բարձր տեղերը, նպաստում են բանջարեղէնի յաջող աճելուն և հիւթաւէտութեան: Բանջարանոցի սահմանումն է և այն աղբիւրը, որ յայտնի է «Սաղլկ—սու» անունով: Հին ժամանակներից Նախիջևանցիք սովորութիւն են արել զալ այդ աղբիւրը, լողանալ նորա մէջ, լուանալ հիւանդ և ցաւած տեղերը և հնոտիների փաթաթել նորա մօտ գտնուած ծառերի ճիւղերին: Ժողովրդի կարծիքով այդ աղբիւրի ջուրը սուրբ է. նա դեղ է դանաղան ցաւերի ու հիւանդութիւնների, բայց մանաւանդ ջերմի, ուստի և կոչուում է «Սաղլկ սու», այսինքն առողջարար կամ բուժիչ ջուր: Մինչև վերջին ժամանակները դեռ այդ աղբիւրի վերայ շինուած փայտեայ ամպհովանու մէջ կախուած էր մի պատկեր, որ թէև շատ հնացած ու ժանգոտած էր, բայց դեռ հեշտութեամբ կարելի էր նկատել նորա վերայ Աստուածամօր երեսի գծագրութիւնը: Ահա Նախիջևանցւոց «Սաղլկ-սու»-ին ուխտի գալու և նորա մօտ գտնուած ծառերին հնոտիների փաթաթելու այդ սովորութիւնն է, որ այնքան դեղեցիկ կերպով նկարագրում է հանգուցեալ Միքայէլ Նալբանդեանցը իւր «Մինին խօսք, միւսին հարս» Նախիջևանի կեանքից առած վէպի մէջ: Վանքի բլրից դէպի արեւելք ձորի մէջ գտնուում է աղբիւրը, որ առատութեամբ քաղցրահամ ջուր է մատակարարում թէ վանքին և թէ ագարակի բնակիչներին: Նա մի քանի առանձին ակունքով բղխելով բլրի աւազաքարի և կրաքարի շերտերից, դեռ վանքի հիմնարկութիւնից առաջ և յետոյ ևս երկար ժամանակ հոսելիս է հեղել ուղղակի ձորի միջով, լճանալով և բռնելով բոլոր ձորի տարածութիւնը, որից և յառաջացած են հղել հղէգնուած ճախճախուտներ, որոնց հետքերը մինչև ցայսօր դեռ երևում են կամրջի մօտ: Յետագայ ժամանակներում վան-

քի վարչութիւնը նկատելով, որ ձորի ճահիճները ամառուայ տաքութիւնից հոտելով, ապականում են օդը և վնասում վանքում ապրողներին, նամանաւանդ որ ջրի քաղցրութեան, տեղի բարձրութեան և օդի մաքրութեան պատճառով քաղաքացիք սովորութիւն էին արել ամառանոց գալ վանքի սենեակները և ազարակը, աղբիւրի բոլոր աշրերը հաւաքում է մի տեղ, որի վերայ քաղաքացի Յովհաննէս Մարկոսեան Պօպովը իւր փողով շինում է մի գեղեցիկ ամեն կողմից փակուած աղիւսակերտ աւաղան։ Դորանով մի կողմից մաքրուում է աղբիւրի ակունքը, միւս կողմից էլ արգելուում է ջրերին դանազան կողմեր տարածուելու և լճանալու։ Քայց այդ գեռ բաւական չէ լինում։ ճահիճները բոլորովին չորացնելու համար հարկաւոր է լինում մի առանձին առու բանալ և նորա միջով հոսեցնել աղբիւրի բոլոր ջուրը, որով և իսպառ առնուում է ջրերի լճանալու առաջը և ճահիճները սկսում են կամաց-կամաց չորանալ և ցամաքել։ Ահա այդ ցամաքած ճահիճների տեղն է վանքի այժմուայ բանջարանոցը, որի մասին մենք վերը յիշեցինք։ Վանքի բակի հիւսիս-արևելեան կողմի շինութիւնները մէկ անգամից չեն կառուցուել։ առաջ շինուել են արևելեան կողմում գտնուած վանահօր, դպրոցի և տպարանի սենեակները, որովհետև Յովսէփ արքեպիսկոպոսը վանքը հիմնարկելուց յետոյ, իսկոյն և եթմշտական վանահայր է նշանակել, դպրոց է բաց արել և տպարան հաստատել, ուրեմն և հարկաւոր է եղել այդ բոլորի համար։ վայելուչ շինութիւններ ունենալ, յետոյ կառուցուել են հիւսիսային սենեակները, երբ քաղաքացիք սկսել են Ս. Խաչ ամառանոց գալ և վանքը ևս օգտուէտ է համարել վարձու տալու նոցա իւր սենեակները։ Մագիստրատի 1811 թուականին Տազանրոզի քաղաքապետ գեներալ—մայօր Պոպկովին Հայերին պատկանած հողի և նորա վերայ գտնուած շինութիւնների մասին տուած տե-

ղեկադրից մենք խմանում ենք, որ վանքին պատկանած բոլոր շինութիւնները այդ ժամանակ բաղկացած են եղել մի եկեղեցուց, վանահօր 32 սենեակներից և մէկ ջրաղացից։ По рѣчкѣ Төмернику, ասում է այդ տեղեկադրի մէջ, состоитъ одинъ Монастырь, съ каменною вокругъ оградой, въ немъ находится одна церковь, архіерейскій домъ въ 32 покоя, при немъ водяная мельница»։ Ժամանակի ընթացքում այդ շինութիւնները քանիցս անգամ ենթարկուել են փոփոխութեան՝ բանդուել, վերանորոգուել, աւելացուել են. նամանաւանդ մեծ փոփոխութիւն է եղել 68 թուին, երբ նախկին վանական դպրոցը փոխուել է ներկայումս գոյութիւն ունեցող գիշերօթիկ ժառանգաւորաց ուսումնարանին։ Հարկաւոր է եղել արեւելեան կողմում դռնուած նախկին «վանահօր բնակութիւն» կոչուած շինութիւնը յարմարացնել գիշերօթիկ ուսումնարանի պահանջներին։ Ամբողջ շինութիւնից 3 սենեակ թողնելով վանահօր բնակութեան համար, մնացեալներից աւելացնելով և փոփոխութեան ենթարկելով, կազմել են մի մեծ ննջարան, մի դահլիճ և երեք դասարան։ Մի բանի ժամանակից յետոյ վանահօր սենեակների և դպրոցի շինութեան մէջ նախկին խոհանոցի տեղը շինուել է և մի սենեակ, որով միացել և ամբողջութիւն է ստացել բոլոր շինութիւնը։ Այդ վերջին սենեակը շինուել է այն 400 ուղւրիով, որ հանգուցեալ բարեբար Մկրտիչ Սանասարեանը իւր 75 թուին վանքին արած այցելութեան ժամանակ նուիրել է յօգուտ դպրոցին, ցանկութիւն յայտնելով, որ այդ փողով շինուի մի առանձին սենեակ դպրոցի մատենադարանի և թանգարանի համար։ Փողի հետ միասին հանգուցեալը նուիրել է դպրոցին և շատ ուսումնական պիտոյք՝ գրքեր, բնագիտական գործիքներ և աշխարհագրական քարտէշներ։ Հին շինութիւնից այդ ժամանակները

անփոփոխ են մնացել միայն գոմանոցը և Նորա մօտ գտնուած մթերանոցի կամ ուրիշ տնտեսական պիտոյքների համար յարմարեցրած փոքրիկ սենեակները։ Ահա այդ շինութիւնն էր, որ 1891 թուականի մարտի 3-ին կրակի ճարակ եղաւ։ Գրակը ընկել էր դպրոցի հնոցից, բայց թէ ինչպէս էր պատահել —, այդ անյայտ մնաց, որովհետեւ գիշերն էր եղել։ Աշակերտները վերակացուի հետ քնած լինելով, չէին նկատել, նա մանաւանդ որ դասարաններում օդի հոսանք չլինելու պատճառով, կրակը չէր կարողացել իւր բոլոր զօրութեամբ բորբոքուել, այլ անընդհատ կերպով ամբողջ գիշերը ծխացել և միով լցրել էր սենեակները։ Առաւօտեան միայն նկատելի էին ծուխը և բաց արել պատուհանները, բայց հրդեհը այնքան արդէն առաջ է գնացած եղել, որ այլ ևս հնար չէ եղել առաջն առնելու։ Մինչև աղբիւրից տակառներով ջուր հասցնելը, մինչև քաղաքից հրդեհաչէջ մեքենաների ժամանելը, ամբողջ շինութիւնից միայն պատերն են մնացել։ Գրակի զօրութիւնը այնքան սաստիկ է եղել, որ մինչև անգամ չեն կարողացել ազատել դպրոցի կահ-կարասիքը։ Բոլորը այրուել է՝ սեղանները, գրատախտակները, նստարանները, աշակերտների անկողինները և մինչև անգամ ուսումնական պիտոյքը և մատենադարանի մի մասը, իսկ կրակից հանուած հատուկտոր իրեղէնները միանգամայն կոտրատուել, փչացուել և անպէտք էին եղել գործածութեան համար։ Հրդեհի ժամանակ ընկել-կորել է և այն մարմարոնեայ տախտակը, որ դրուած էր հանգուցեալ Սանասարեանի ծախքով շինած սենեակի ճակատին։ Նորա վերայ, որքան մենք յիշում ենք, փորագրուած էր հետեւեալը՝ «Ընեցաւ մատենադարանս և թանգարանս ծախիւք մեծապատիւ Մ. Սանասարեանի ի 1875 ամի»։ Դպրոցի այրուելու և փակուելու լուրը մեծ տխրութեամբ համակեց քաղաքացւոց և նամանաւանդ

Մարդասիրական ընկերութեան վարչութիւնը, որ 68 թուականից սկսած խնամում ու հոգում էր դպրոցի վերայ: Իսկոյն և եթ ընկերութեան նախագահ Պօղոս Խաթրանի ղեկավարութեամբ յանձնաժողով կազմուեցաւ, որին և յանձնուեցաւ դպրոցը վերաշինելու և բանալու հոգը: Մեծ եռանդով և օրինակելի ջանասիրութեամբ ձեռնարկեցին գործին յանձնաժողովի անդամները, մեծ օժանդակութիւն ցոյց տուեց բաղաբիւս փոխադարձ վարկի ընկերութիւնը և դպրոցի շինութիւնը առաւել պայծառ կերպով ապահովուեցաւ: Վանքի գլխին եկածը մեծ չարիք էր, բայց նա ունեցաւ և իւր լաւ կողմը: Առաջուայ շինութիւնը, որ սկզբից դպրոցի համար շինուած չ'լինելով, ոչ մի մանկավարժական յարմարութիւն չունէր, աշակերտական կահ-կարասիքը, որ փչացուած և հին ձևի լինելով, միանգամայն անհամապատասխան էր արդէ մանկավարժական պահանջներին, բոլորը վերանորոգուեցաւ, բոլորը շինուեցաւ ժամանակիս պահանջներին համեմատ: Անկասկած եթէ հրդեհը չ'լինէր, դպրոցը դեռ երկար ժամանակ կ'մնար իւր նախկին անբարեկարգ դրութեան մէջ և ոչ ոք չէր մտածիլ նորա վերայ. չարիքը այս դէպքում բարիք ծնեց և արդարացաւ այն առածը, որ ասում է, թէ «Յամենայն չարեաց բարի ինչ ելանէ»: Դպրոցը վերաբացուեցաւ 1894 թուականի սեպտեմբերին վեհափառ Հայրիկի օրհնութեան կոնդակով⁹⁾: Ս. Խաչ վանքը, բա-

⁹⁾ Այսու հայրապետական կոնդակաւ, ասուած է դպրոցի վերաբացման առթիւ արձակած կոնդակում, օրհնեմբ բոլորով սրաիւ զնոր սկզբնաւորութիւն ազգաշահ ձեռնարկութեանդ ի բարգաւաճումն և յօգտակար ծառայութիւն Առաքելական սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ և Հայաստան ազգիս: Օրհնեմբ գլխավորոց ժառանգաւորաց և զՄարդասիրական ընկերութիւնդ՝ հովանաւորող դպրոցին. օրհնեմբ զխորհրդարանդ և զբարեբար նախագահ և զամենայն անդամս ընկերութեանդ: Օրհնեմբ զբարեպաշտ նուիրատուս և զաշխատաւորս: Օրհնեմբ զուսու-

ցի բանջարանոցից, պարտէզից, ունի այլ ևս երեք հարիւր օրավար հող, որի եկամտով մի տեսակ կառավարւում, մի տեսակ ծայրը ծայրին է հասցնում: Սակայն քաղաքը աչք ունի և այդ հողի վերայ. նա պնդում է, որ վանքը հող չունի և որ այդ երեք հարիւր օրավարը տըրուած է նորան միայն ժամանակաւորապէս օգտուելու համար: Այսպիսով դուրս է գալիս, որ վանքը բոլորովին կալուածք չունի, որ անկարելի է, որովհետև դեռ եղած չէ Հայերի մէջ մի վանք թէ Հայաստանում և թէ գաղութներում, որ մի որ և է կալուածքով ապահովուած չ'լինի: Վանքերը, ինչպէս յայտնի է, չ'ինուում էին կամ հողերաւաններից, կամ թագաւորներից ու իշխաններից և կամ մեծատուն ու հարուստ մարդկանցից և ամեն դէպքում ապահովուում էին հաստատուն կալուածներով՝ հողերով, ջրաղացներով, կրպակներով, գիւղերով, ագարակներով, որոնց յիշատակագիրը փորագրուում էր վանքի պատերի վերայ: Եւ ուրիշ պէս լինել էլ չէր կարող, որովհետև պէտք էր կրօնաւորներին ապրուստ տալ, վանքի մէջ ապաստանող հիւանդներին, ծերերին կերակրել, պահել: Ահա Հայաստանում վանքերի վերաբերութեամբ օրէնքի դօրութիւնն ստացած այդ սովորութիւնն էր, որ գաղութականները իւրեանց հետ տարան և իւրեանց գաղթած տե-

ցիչ և զաշակերտս: Եւ մաղթեմք յերկնային Մարգասիրէն, զի հրդեհն որ հրկիզեաց զնիւթական շինուածն, հրկիզեալ հաւածեաց է ի չիք դարձուցէ յայսմ հետէ զամենայն նիւթական և զբարոյական խոչընդոտս և արգելս ի հասարակօգուտ հաստատութենէ Ձերմէ և կենդանաբար Խաչն, որ կանգնեցաւ ի փրկութիւն ազգի մարդկան, օգնական լիցի ձեզ ի պահպանութիւն և յարատեւութիւն ազգանուէր հաստատութեանդ:

Դպրոցը պրուեսոր Սուքիասեան Եփրեմ վարդապետի վանահայրութեան օրով. նոյն վարդապետի օրով երկու տարի յետոյ եղաւ և դպրոցի վերաբացումը:

ղերը: Անկարելի բան է կարծել, որ Նախիջևանցիք, որոնք հաստատ եկամուտներով ապահովել էին իւրեանց նախկին բնակութեան — Խռիմի Ս. Խաչը, չ'մտածէին Նախիջևանի Ս. Խաչի ապահովութեան մասին, անկարելի է կարծել, որ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ այնքան հրմուտ էր Հայոց եկեղեցական սովորութիւններին, կարգու կանոնին, աչքի աւաջ ունեցած չ'լինէր իւր հիմնարկած և փայփայած վանքի ապագան: Ահա այս հաւանական ենթադրութիւնները մէջ է ծնունդ առնում այն կալուածական խնդիրը, որի մասին հոգեւոր իշխանութիւնը միշտ վէճ է ունեցել քաղաքիս վարչութեան հետ, որ քաղաքիս մէջ անդադար խօսք ու զրոյցի առարկայ է եղել և որի մասին մեր պարբերական թերթերում շարունակ տեղեկութիւններ են տպուել: Այդ խնդիրը յայտնի է «Ութ հազար օրավար հողի խնդիր» անունով:

3.

Վէճի բուն և էական մասը կազմում է Հոգեւոր իշխանութեան քաղաքից ութ հազար օրավար հողի պահանջը Ս. Խաչի համար: Հոգեւոր իշխանութիւնը իւր այդ պահանջը հիմնում է այն հանգամանքի վերայ, որ Եկատերինէ կայսերուհու Նախիջևանցուց տուած արտօնութեան հրովարտակի մէջ ասուած է, թէ քաղաքացուց շնորհուում է 12 հազար օրավար հող, իսկ 1781 և 1799 թուականներին կատարուած ընդհանուր երկրաչափական տեղեկագրերով քաղաքին և վանքին պատկանած հողերի քանակութիւնը հաշուած է միասին 20000 օրավար, ուրեմն այժմ քաղաքի ձեռքին գտնուած 20 հազար օրավարից 8 հազարը վանքի բաժինն է: Վէճը սկսուում է 48 թուականից Մատթէոս Վեհապետեանի առաջնորդութեան և վանքի վանահօր պաշտօնակատար Մկրտիչ վար-

դասելու Յովակիմեանի օրերով¹⁰⁾։ Առաջնորդը 48 թուականին այցելելով վանքը և մի քանի ամիս այնտեղ մնալով, վերահասու է լինում նորա տնտեսական դրութեան և տեսնում է, որ վանքը շատ աղքատ է։ Դորա պատճառը նա տեսնում է այն հանգամանքի մէջ, որ վանքի և քաղաքի հողերը տակաւին անբաժան ու խառնուած են, ուստի և վանքը միջոց չունի լիովին օգտուելու իւր կալուածքից։ Առաջնորդը վերադառնալով Նախիջևան, իսկոյն և եթ դիմում է Նախիջևանի Հոգեւոր կառավարութեան և տեղեկութիւններ է պահանջում վանքի հողերի մասին, բայց բաւականացուցիչ պատասխան չէ ստանում, որովհետև կառավարութեան գործերի մէջ այդ մասին տեղեկութիւն չէ երեւում։ Այն ժամանակ նա առաջարկում է կառավարութեան դիմել տեղական Հայոց Մագիստրատին և Ս. Խաչի վանահօրը և բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները հաւաքելով, անմիջապէս իրան հաղորդել։ Մագիստրատը իբրեւ Նախիջևանի միակ պաշտօնական հաստատութիւնը, որի մէջ ՚ի սկզբանէ անտի կենդրոնացած էր բոլոր քաղաքի և նորա հաստատութիւնների գործերի կառավարութիւնը, պէտք է որ լիակատար տեղեկութիւն պարունակէր իւր գործերի մէջ վիճելի կալուածական խնդրի մասին, իսկ Ս. Խաչի վանահօր պաշտօնակատար Մկրտիչ վարդապետը իւր ունեցած տեղեկութիւններով կարող էր նպաստել գործին, որովհետեւ շատ ժամանակ էր, որ պաշտօն էր կատարում վանքում և լիովին ծանօթ էր գործի

¹⁰⁾ Այս վէճի պատմութիւնը մենք բաղում ենք այն գործից, որ այժմ պահուում է Ս. Խաչում և կոչուում է «Դործ ըստ առաջադրութեան Սրբազան առաջնորդին առ Հայոց Հոգեւոր կառավարութիւն Նախիջևանի յաղագս հարցանելոյ ուստի պէտք են վասն ունեւոյ սուրբ վանիցն ի Տերութենէ նշանակեալ և յատկացուցեալ վարելահօդից և սկսեալ ի 26 Մայիսի 1848 ամիս»։

հանգամանքներին: Հուշեալ եմք, զրում է առաջնորդը իւր այդ առաջադրութեան մէջ, որպէս զի Սուրբ Խաչ վանքն տեղւոյս ունի պարգեւեալ 'ի բարեբանեալ Տերութենէ Ռուսաց զբաւականաչափ վարելահողս և խոտատեղիս' 'ի ժամանակս յատկացուցանելոյ վասն քաղաքիս և վասն գիւղօրէից զայնպիսի երկիրս հողոյ, այլ 'ի բացատրութենէ մատուցելոյ մեզ ի 22 նախընթաց ապրիլի կառավարութեանդ այդորիկ չերևի ինչ ծանօթութիւն զայնմանէ առանձինն. վասնորոյ հրամանագրեմ դոյն հոգեւոր կառավարութեանդ, զի եթէ դա չունի այլ եւս զայնմանէ ըզհմուտ տեղեկութիւնս, վաղվազել հարցանել ի Մկրտիչ վարդապետէ ի վաղուց անդուստ եղելոյ ի վանք անգր, և զիտել ի նմանէ զհարկաւոր զիտելիս վասն իսկապէս ունելոյ վանիցն հողս և զորքանութիւնս նոցին և յետ ընկալնլոյ ի նմանէ զծանօթութիւնս զրութեամբ ընդ տեղւոյս (Մաղիստրատին) մարմնաւոր դատարանին, և խընդրել անտի զլիուլի ծանօթութիւնս վասն վանքական հողոյն և որքանութեան նոցին, յոր ժամանակէ տուելոյն ի սեփականութիւն վանիցն և ընդ այսչափ ժամանակս ընդ որոյ տեսչութեամբ եղելոյն և ում տիրելոյ ցարդ եկամտից նոցունց առաջի ունելով ընդ սմին միանգամայն և զձեւակերպութիւն պլանի որքանութեան պատկանեալ հողից վանիցն, զորպիսի տեղեկութիւնս յետ հաւաքելոյ կառավարութեանդ այդորիկ փութալ յայտնել մեզ լիուլի հանգամանօք վասն արժանապարտ կարգադրութեան համաձայն օրինաց: Իւր ցանկացած տեղեկութիւնները ստանալուց յետոյ, առաջնորդը պաշտօնական թղթով զիմում է նովորոսիոյ և Բեսսարաբիոյ գններալ—նահանգապետին և խնդրում է արքունի երկրաչափ ուլարիկ և չափել—բաժանել վանքի հողերը քաղաքի հողերից: Այդ թուղթը, որի մէջ պատմուած է առաջնորդի վանքին արած այցելութեան մասին, պարունակում է իւր մէջ մի քանի կէ-

տեր, որ բաւականին լոյս են ձգում վիճելի խնդրի վե-
րայ: Դորա մէջ, նախ, յիշուած է, որ բարձրագոյն հրո-
վարտակով 1779 թուին Նախիջևանցւոյ շնորհած բոլոր
հողը առաջին անգամ չափուած և բաժանուած է քաղա-
քացւոյ և գիւղացւոյ մէջ երջանկայիշատակ Յովսէփ ար-
քեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ 1781 թուին, երկրորդ,
այդ հողաչափութիւնը կատարելու ժամանակ վանքին և
քաղաքին բաժին ընկած հողի քանակութիւնը, որ եղել է
20,009 օրավար, 578 սաժեն, միասին է հաշուած, եր-
րորդ, հողաչափութեան յատակագիծը հաստատուած է
1801 թուին Նովորոսսիոյ նախկին երկրաչափական գրա-
սենեակում և պահուում է Մոսկուայի երկրաչափական դի-
ւանատանը և, չորրորդ, 20,009 օրավար, 578 սաժեն
հողից քաղաքին պատկանում է 12 հազար օրավար, իսկ
վանքին 8 հազար օրավար 578 սաժեն: Դեներալ—նա-
հանգապետը ստանալով վիճակաւորի թուղթը, հրամանա-
գրում է Տաղանրոգի քաղաքապետին այդ մասին կարգա-
դրութիւն անել: Քաղաքապետն էլ սկսում է տեղեկու-
թիւններ ժողովել այն կէտերի վերաբերութեամբ, որ յի-
շուած էին առաջնորդի թղթում, ուստի և դիմում է Նա-
խիջևանի Մագիստրատին, քաղաքագլխին և Մոսկուայի
երկրաչափական դիւանատունը, որից առաջ է գալիս մի
բաւականին երկար թղթակցութիւն առաջնորդի և գենե-
րալ—նահանգապետի մէջ: Մինչ պաշտօնական կողմից գոր-
ծը այսպէս ձգձգուում է, սկսուում է և մի երկար թղթակցու-
թիւն վանքի վանահօր Մկրտիչ վարդապետի և քաղաքա-
գլխի Յարութիւն Խալիբեանի և առաջնորդի ու Հայոց
Մագիստրատի մէջ, որ մեղ նկարագրում է այն թշնամա-
կան դիրքի մասին, որ բռնել էր դէպի վանքը Խալիբեա-
նը և նորանից առաջ եկած անբաւականութիւնների և
անախորժութիւնների մասին: Անբաւականութիւնները, ո-
րոնք և վերոյիշեալ թղթակցութեան պատճառն են լինում,

առաջ են գալիս հետևեալ դէպքերից: Վանահայրը, ըստ սովորութեան, վանքի դաշտը տալիս է «չոմաքների» անասուններ արածացնելու համար, անասնազուլս 15 կ. թղթագրամ գին նշանակելով: Քաղաքի հողերի կապալառուները քաղաքագլխի հրամանով ընդդիմանում են, ասելով, վանքը իրաւունք չունի, իսկ քաղաքից հողերի վերայ նշանակուած պահապանները բռնում են «չոմաքների» 70 գլուխ տաւարը և վանքի մի եզր և ստիպում են վանահօրը յետ տալ առած փողերը և յետոյ միայն վերադարձնում են եղները: Միւս անգամ վանահայրը դարձեալ, ըստ սովորութեան, գոչում է գիւղացիներին վանքի համար քաղաքից նշանակուած արօտատեղի խոտը հնձելու: Քաղաքի պահապանները քաղաքագլխից ստացած հրամանի հիման վերայ արգելում են գիւղացւոց կառարել իւրեանց այդ շատ հին ժամանակներից սովորութիւն դարձած պարտականութիւնը, սպառնալով, որ եթէ նորա չլսեն և չդադարեն, հրաման ունին նոցա քաղաք տանել և բանտարկել: Վերջապէս վանք են գալիս քաղաքագլխի կողմից երկու աստիճանաւոր և պաշտօնապէս յայտնում են, թէ վանահայրը իրաւունք չունի այսուհետև վանքի պարիսպներից դուրս գտնուած հողի վերայ՝ ոչ խոտ հնձելու, ոչ սերմանելու և ոչ վարձու տալու: Վանահայրը գրում գանգատուում է այդ բոլորի մասին քաղաքի Հայոց Մագիստրատին, նոյն իսկ Խալիբեան քաղաքագլխին, բայց երկու կողմից էլ բացասական պատասխան է ստանում: Մագիստրատը յայտնում է, որ քաղաքի հողերը գտնուում են անմիջապէս քաղաքագլխի իշխանութեան ներքոյ, ուստի և ինքը իրաւունք չունի խառնուելու նորա գործերին և նորա արած կարգադրութիւններին, իսկ քաղաքագլուխը կտրողական և վանահօր համար շատ վիրաւորեցուցիչ կերպով պատասխանում է, թէ վանքը հող երբէք չէ ունեցել և չունի, իսկ եթէ նա

այսքան ժամանակ օգտուել է քաղաքի հողերից՝ հնձել է, սերմանել է, անասուններ է արածացրել, այդ բոլորը թոյլատրուել է միայն ի պատիւ վանքին: Ինչ ասել կուզի, որ այդ թղթակցութեան մէջ ամենահետաքրքիրը Խալիբեանի վանահօր դանդատին տուած պատասխանն է, որովհետեւ քաղաքապետը իբրեւ միակ պաշտօնական անձնաւորութիւնը, որ իրաւունք ունէր կարգադրութիւններ անել հողերի մասին, անկասկած պէտք է որ լաւ տեղեկութիւններ ունենար վիճելի խնդրի մասին, եթէ, յայտնի բան է, չուզենար աղաւաղել փաստերը, ինչպէս այս դէպքում երևում է: «Ստացեալ զհաղորդագրութիւն ձեր գրեալ յ30 մայիսի № 20, գրում է նա, սովին պարտաւորութիւն համարեմ յայտնել Ձերումդ Արժանապատուութեան, նախ, վանքն իւրեան սեպհական դաշտ երբէք չէ ունեցեալ և այժմ ևս չունի, այլ ի վաղ ժամանակաց հետէ ի պատիւ նորին կայ նմա թոյլատրեալ միայն սերմանել զսերմն և արածել զխաչինս և զայլ անասունս ի վերայ հասարակութեան տեղոյ միայն ինքնին պատկանեալս. երկրորդ, վանքն չունելով իւր սեպհական դաշտ, չունի ապաքէն և զիրաւունս իբրեւ սեպհական տէր թոյլատրել որոց և կամիցի՝ արածել ի դաշտի հասարակութեան զտավարս և զայլ ապրանս պատկանեալս այլ և այլ անձանց և զարդինս ինքեան սեպհականել. Երրորդ, եթէ որպէս ասէք դուք՝ զայդպիսի թոյլատրութիւն ձեր առնէք յօգուտ վանիցն, ուրեմն և պարտ է ճանաչել, թէ դուք ջերմեռանդ էք առ վանքն և զնորին օգուտն խոկայք, ապաքէն զորպիսի օգուտ հասուցեալ էիք դուք նմին այդպիսի ջերմեռանդութեամբ ձերով յընթացս երկոտասան ամաց անցեալ ծառայութեան ձերոյ և զինչ արդինաւորութիւն եզիտ ի ձէնջ վանքն քաղաքիս, բայց եթէ ոչինչ վասնորոյ նորին վեհափառութիւն Սրբազնագոյն կաթողիկոսն ամենայն Հայոց տեսնելով

զայդպիսի ապարդիւն ծառայութիւն ձեր ի կոնդակի իւրում առ իս անուանեալ էր զՁեզ երկոտասանամեայ վնասապարտ Ս. Խաչ վանիցն Մկրտիչ վարդապետն: Ուրեմն խնդրեմ ի ձերմէ Արժանապատուութենէ չառնել զայդպիսիս, ոչ բերեալս իւրում պարտաւորութեան. ընդ սմին և ի ուսս չոմաքներէն առեալ փողերդ ետ տալ և ի մէնջ այդպիսի գրութեամբ ձերով բան չպահանջել, այլ պարտ են նոյն չոմաքներն երթալ օթքուբշխրներուն պատկանեալ փողը տալ նոցա և եղը ետ ստանալ: Միանգամայն յայսմ գրութենէ ձերմէ օրինակն որով ցուցանէք զձեզ արդիւնաւորորս վանքին, և ի սոյն պատասխանագրութենէ իմմէ՝ առ նորին վեհափառութիւն: Խալիբի այս թղթին վանահայրը ուրիշ պատասխան չի գտնում տալու, բայց միայն, թէ «գրէք թէ վանքն չունի սեպհական դաշտ՝ այլ ի վաղ ժամանակաց հետէ ի պատիւ նորին թոյլատրեալ լինէր սերմանել և արածել զխաչինս և զայլ անասունս: Աստի բացապէս ի յայտ երևի զի վանքն ոչ թէ չունի այլ ունի՝ որովհետև դուք ինքնին վկայէք թէ ի պատիւ նորին թոյլատրեալ լինէր», և թէ «չէ ձեզ փութ թէ և նորին վեհափառութիւն այլ ևս անարգէ զմեզ մեք եմք հպատակ և ծառայ նորին Սրբազան Հայրապետութեան և նա է գլուխ մեր և Տէր Հոգևոր և զինչ նա վասն մեղասարաս անձանց գրէ չէ ցաւ՝ այլ՝ դուք որովհետև հաւասարիք միաչափ և միաստիճան ըստ նորին սուրբ Օծութեան որպէս երևի՝ գերազանց է քան զկարն և զչափն՝ վասնորոյ և ես պարտաւորեալ գտայ յետ գեկուցանելոյս Ձեզ զայսմանէ յայտնել կարգաւ ուր որ հարկն է»: Քաղաքագլուխ Յարութիւն աղայ Խալիբեանի դէպի վանքը բռնած այս թշնամական դիրքի պատճառը պէտք է որոնել այն թշնամական յարաբերութեան մէջ, որ կար նորա և Բեսսարաբիոյ թեմի առաջնորդ Մատթէոս եպիսկոպոս Վեհապետեանի մէջ: Մատթէոս եպիսկոպո-

սը 47 թուականին երջանկայիշատակ Ներսէս կաթուղիկոսից նշանակուած լինելով Բեսսարաբիոյ առաջնորդ, իւր գործունէութիւնը Նախիջևանում սկսել էր նորանով, որ մերժել էր Խալիբի աթոռակալութեան իրաւունքները և ձեռնարկել էր նշանաւոր «եկեղեցական գումարները» հաշուապահանջութեան գործին, որով, և յայտնի բան է, անհնարին կերպով զայրացրել ու գրգռել էր իւր դէմ նորան։ Ինչ ասել կուզի, որ առաջնորդի 48 թուականին Ս. Խաչ վանքին արած այցելութիւնը և վանքում արած կարգադրութիւնները, որոնք դարձեալ ուղղուած էին նորա դէմ, թէև կողմնակի կերպով, որովհետև վանքի կառավարութիւնը ևս առաջնորդի զալուց առաջ գտնուում էր նորա ձեռքին, աւելի ևս սուր բնաւորութիւն էին տուել նոցա յարաբերութեան, աւելի ևս գրգռել էին նորա ինքնասիրութեանը։ Խալիբի վիրաւորեցուցիչ թղթակցութիւնը վանքի վանահօր հետ, նորա վանքին հասցրած նիւթական վնասները, քաղաքապետ իշխան Լեվենին տուած կարծիքը վանքապատկան հողերի մասին անկասկած նորա այդ վիրաւորուած ինքնասիրութեան արգասիքն են։ Վերջապէս երկու տարի և կէս ժամանակ անցնելուց յետոյ, 1851 թուականի Հոկտեմբերի 30-ին ստացուում է նովորոսսիոյ և Բեսսարաբիոյ ղեներալ—Նահանգապետի Մատթէոս եպիսկոպոսի 49 թուականին գրած թղթի վերջնական պատասխանը, որ իւր բացառական բնաւորութեամբ վհատեցնում և ձեռնթափ է անում առաջնորդին, թէև այնքան էլ վհատելու բան չկար, որովհետև այդ միայն դեռ վարչական իշխանութեան որոշումն էր. իսկ վարչական իշխանութիւնը դրական կերպով իւր որոշումը կարող է արտայայտել միայն այն գործերի վերաբերութեամբ, որոնք արդէն որոշուած—վերջացած են և կարօտ չեն ուրիշ ապացոյցի։ Մնում էր դեռ դատարանական իշխանութիւնը, որին միշտ կարող էր դիմել ա-

աջնորդը և իւր կողմնակի ապացոյցներով տանել գործը և նոյն իսկ վարչական իշխանութեան ձեռքով իրագործել տալ իւր ցանկացածը: Հէնց այդ վերջին կէտի վերայ մատնացոյց է արուած և մինչև անգամ օրէնքի յօդուածները ևս մէջ է բերուած և նահանգապետի թղթի մէջ՝ «Вопросъ о принадлежности Крестовоздвиженскому монастырю участка земли изъ городского выгона можетъ и долженъ быть разрѣшенъ на основаніи 478 ст. закон. гражд. по VI. продолж. св. закон. (изд. 1842 г) порядкомъ судебнымъ». Նահանգապետը իւր բացասական պատասխանը հիմնում է Տաղանթոզի քաղաքապետի իւրեան տուած դեկուցադրի հետեւեալ կէտերի վերայ՝ նախ, երջանկայիշատակ եկատերինէ կայսերուհու նախնիականցւոց շնորհած հրովարտակի մէջ ոչ մի խօսք չէ ասուած վանքին հող տալու մասին, երկրորդ, սահմանաչափութեան գրքի մէջ չ'կայ նշանակուած, թէ վանքին առանձին հողաբաժին է յատկացրած, երրորդ, նախնիականի քաղաքագլուխ Յարութիւն Խալիբեանի դեկուցադրից երևում է, որ վանքը երբէք առանձին հողաբաժին չէ ունեցել, բացի այն տեղից, որի վերայ շինուած է, և, չորրորդ, Հայկական Մագիստրատը ամենեկին տեղեկութիւն չունի Ս. Խաչին պատկանած կամ պատկանելիք հողի մասին: Միայն մի կէտ կայ նահանգապետի թղթի մէջ, որ կարող էր ծառայել վանքի օգտին իբրև փաստ, բայց դժբաղդաբար այդ կէտի վերաբերութեամբ էլ թէ Խալիբեանը և թէ Մագիստրատը բացասական պատասխան են տուել, ասելով, որ Մագիստրատի գործերի մէջ այդ մասին ամենեկին տեղեկութիւն չկայ: Այդ կէտը այն է, որ, երբ 1811 թուին Հայոց Մագիստրատի միջնորդութեամբ կայացել է յօժարակամ սահմանաչափութիւն գիւղերին պատկանած հողերի, նախկին քաղաքապետ գեներալ—մայիօր Պապկովը, որ թոյ-

լատրել էր այդ սահմանաչափութիւնը, պահանջել է տեղեկութիւն ընդհանրապէս Նախիջևանին պատկանած բոլոր հողի և նորա վերայ եղած շինութիւնների մասին: Մաղխտորատի քաղաքապետին այդ մասին ներկայացրած տեղեկագրից 'ի միջի այլոց յայտնուել է, որ քաղաքի 26 բահանաների և Ս. Խաչ վանքի ապահովութեան և կառավարութեան համար վաղ ժամանակներից յատկացրած է 1300 օրավար հող: Գեներալ—նահանգապետի այդ թրդութից յետոյ վանքի կալուածական խնդիրը մնում է անորոշ և առ կախ դրութեան մէջ մինչև 1886 թուականը, երբ նորից այդ խնդիրը վերանորոգուում է: Սակայն այդ 35 տարուայ միջոցում ևս, ինչպէս առաջ, վանքը չարուհակում է օգտուել քաղաքի հողից, սերմանելով, խոտ հնձելով և անասուններ արածեցնելով, այդ ժամանակամիջոցի վերջերին է վերաբերում և քաղաքի այն կարգադրութիւնը, որով քաղաքի հողերից յատկացնուում է վանքի պէտքերի համար այն 300 օրավար հողի տարածութիւնը, որ այժմ գտնուում է անմիջապէս վանքի տեսչութեան ներքոյ:

4.

Երկրորդ անգամ վանքի կալուածական խնդրի յարուցանողը լինում է Ս. Խաչի վանահայր հանդուցեալ Ադամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեանը, որ 1886 թ. իմանալով, թէ Ռոստովի գաւառում գտնուած հողերի համար նոր հողաչափութիւն է նշանակուած, անձամբ ներկայանում է երկրաչափին և պահանջում է, որ Նախիջևանի հողերը չափելու ժամանակ ի նկատի ունենայ իւր կարծիքները: Հանգուցեալ վանահօր այդ մասին երկրաչափին տուած զեկուցագիրը ոչ մի նոր բան չէ պարուհակում իւր մէջ. նորա մէջ դարձեալ յիշուած են մեզ

յայտնի փաստերը: «1779 թուականի նոյեմբերի 14-ին նախիջևանցւոց տրուած հրովարտական, գրուած է այդ գեկուցադրի մէջ, քաղաքի հողի քանակութիւնը որոշուած է 12 հազար օրավար, իսկ գիւղացւոց իւրաքանչիւրին 30 օրավար: 1781 թուականի ընդհանուր երկրաչափական տեղեկագրով գիւղացւոց պատկանած բոլոր հողերի քանակութիւնը որոշուած է 67,076 օրավար 734 քառակուսի սաժեն, իսկ քաղաքի և վանքի հողերի քանակութիւնը որոշուած է միասին 20009 օրավար 578 քառակուսի սաժեն, ուրեմն վանքին առանձին պատկանում է 8009 օրավար հող» ¹¹⁾: Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսը, որին վանքի վանահայրը հաշիւ էր ներկայացրել իւր գործողութիւնների մասին և գործը վարելու համար վաստակած թղթեր էր խնդրել՝ յիշեալ հրովարտակի և ընդհանուր երկրաչափական տեղեկագրի պատճենները, հրամանագրում է Խորէն ծայրագոյն վարդապետին, որ այդ ժամանակները Պետերբուրգումն էր գտնուում, և նորա ձեռքով ստանում է վանահօր ցանկացած թղթերից մէկը երջանկայիշատակ Եկատերինէ կայսերուհու հրովարտակը և մտածում է արդէն պաշտօնական կերպով ընթացք տալ գործին եւ անձամբ վարել գործը, երբ նախիջևանի հոգևոր կառավարութիւնից տեղեկութիւն է ստանում, թէ Բեսսարաբիոյ կոնսիստորիայում գտնուել է մի գործ 48 թուականից, որ ամբողջապէս վերաբերում է վանքի կալուածական խնդրին և պարունակում է իւր մէջ այն

¹¹⁾ Այս երկրորդ անգամ յարուցուած կալուածական խնդրի պատմութիւնը մենք քաղում ենք այն վանական գործից, որ այժմ պահուում է Ս. Խաչում և կոչուում է՝ «Գործ թեմակալ Առաջնորդի վիճակին Հայոց Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ Արքեպիսկոպոսի Սաղինեանց յաղագս պատկանեալ Ս. Խաչ վանից Նոր-Նախիջևանի վարելահողոց, սկսեալ ի 29 Յունիսի 1887 ամի»:

բոլոր փաստաթղթերը, որ ցանկանում էր ձեռք բերել
 ս. էջմիածնի Սիւնհոդոսը: Սիւնհոդոսը դիմում է Բես-
 սարաբէոյ այն ժամանակուայ առաջնորդ Գրիգոր արք-
 եպիսկոպոս Սագինեանցին և մեկնելով նորան գործի
 հանգամանքը, առաջարկում է գնալ անձամբ Նախիջևան
 և, եթէ հնարաւոր է, ընտանեկան կերպով վերջացնել
 գործը: Պէտք է ի նկատի առնել, որ հանգուցեալ Սա-
 գինեանց եպիսկոպոսը դեռ 1887 թուականին իւր աթո-
 ռատեղին գնալու ժամանակ անցնելով Նախիջևանից, հե-
 տաքըրքրուել էր վանքի կալուածքի խնդրով և խօսելով
 քաղաքիս առաջաւորների հետ, բաւականին տեղեկու-
 թիւններ էր ժողովել այդ գործի մասին: Քիչինեւում ևս
 շարունակելով իւր Նախիջևանում սկսած գործը, գտել
 էր թեմական ատեանի հին գործերի մէջ վերոյիշեալ 48
 թուականի գործը և ուղարկել էր Նախիջևանի մայր ե-
 կեղեցու աւագ քահանայ Զարիֆեանին նորա կարծիքն
 իմանալու, բայց լսելով, որ Սիւնհոդոսը ևս հետամուտ է
 լինում այդ գործին, դադարեցրել էր իւր հետազօտու-
 թիւնները և հետևողութիւնը: Այժմ ստանալով Սիւնհո-
 դոսի առաջարկութիւնը, նա նախապէս իւր արածների
 մասին մանրամասնօրէն տեղեկագրում է Սիւնհոդոսին և
 յետոյ յայտնում է իւր կարծիքը, որ բոլորովին յար և
 նման է այն կարծիքին, որ տուել էր նորան վերոյիշեալ
 Զարիֆեանի աւագ քահանան: Հանգուցեալ առաջնորդի
 այդ կարծիքը պարունակում է իւր մէջ հետեւեալ գլխա-
 ւոր կէտերը՝ նախ, «Վանքն Մ. Խաչի երբէք չէ ունե-
 ցեալ զառանձին սեպհական վարկահոդոս, այլ ամենաո-
 դորմածաբար շնորհեալ հոգն այն որոշեալ է ի պէտս և
 յօգուտ Հայոց Նոր-Նախիջևանի և վանքն Ս. Խաչի, նոյն
 և հոգևորական դասն շնորհեալ են միմիայն մասամբ հո-
 դոյն այնորիկ երբեմն որոշ և երբեմն անորոշ քանակու-
 թեամբ», երկրորդ, «եթէ հետևեցի ևս համաձայնութիւն

ինչ ի կողմանէ իրաւասուաց նորին (Նախիջևանի) կամովին յատկացուցանելոյ զրաւականաչափ վարելահոյս վանիցն սրբոյ Խաչի, պարտի հաստատեալ լինել ի Տէր նահանգապետէն Եկատերինասլաւի որ հաղիւ թէ համաձայն գտցի ընդ այն», երրորդ, «առ ի շահել ինչ վասն վանիցն սրբոյ Խաչի հարկ անհրաժեշտ լիցի յանձնել զգործն ի ձեռն հմուտ և բազմափորձ փաստաբանի»։ Մինհոգոսը ի նկատի առնելով առաջնորդի կարծիքը, վերջնականապէս հրամանագրում է նորան երթալ Նախիջևան և համոզել ընտանեկան կերպով և կամովին վերադարձնել վանքին իւր կալուածքը, իսկ եթէ այս անգամ էլ այդ շաջողի, յանձնել զործը փաստաբանի և վարել նորան իւր «միակ պատասխանատուութեամբ»։ Առաջնորդը զալիս է Նախիջևան և կրկին անգամ համոզելուց և յորդորելուց յետոյ, թուղթ է գրում Քաղաքային վարչութեան և առաջարկում է գործը խաղաղութեամբ վերջացնել։ Թուղթը, պէտք է խոստովանել, գրուած է շատ գեղեցիկ և համոզեցուցիչ ոճով, շատ ընդարձակ, մեկին և հասկանալի մանրամասնութիւններով։ Նա պարունակում է իւր մէջ այն բոլոր փաստերը, ապացոյցները, հաւանական ենթադրութիւնները, որ կարողացել էր հոգևոր իշխանութիւնը ժողովել 48 թուականից մինչև 89-ը՝ Եկատերինէ կայսերունու հրովարտակը, 1781 և 1799 թուականների ընդհանուր երկրաչափական տեղեկագրերը, 1848 թուին կայացած կառավարիչ Սենատի եզրակացութիւնը և գեներալ-մայեօր Պապկովի յիշած 1300 օրավարի խնդիրը։ Նա յիշեցնում է Նախիջևանցւոց նոցա անցեալը, ներկան և ապագան, պատմում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի նոցա համար ձեռք բերած արտօնութիւնները պահպանելու գործ դրած ջանքերը, պախարակում է վանքի վանահայրերի անհոգութիւնը, մատնացոյց է անում Խալիբեանի աթոռակալութեան և նորա դէպի վանքը ունեցած թշ-

համական յարաբերութեան վերայ, և, վերջապէս, յայտնում է, որ ինքը միտք ունի Ս. Խաչում գոյութիւն ունեցող ժառանգաւորաց դպրոցին կից երկրագործական բաժին ևս բանալ, որի համար, բացի նիւթական միջոցներէց, հարկաւոր կլինի և հողի մի ոլորտեալ քանակութիւն ¹²⁾։ Քաղաքային վարչութեան պատասխանը այդ թղթին լինում է կարճ և կտրողական. նա քննութեան չէ ննջարկում առաջնորդի թղթի զանազան կէտերը, չէ աշխատում հերքել բերած փաստերը, ուրիշպէս մեկնել փաստաթղթերի վկայութիւնները, այլ մի կողմ թույնելով բոլորը, մանրամասնութիւնների մէջ չմտնելով, պատասխանում է՝ «Притязаніе монастыря Св. Крестовоздвиженія, какъ не основанное ни на какихъ юридическихъ доказательствахъ и не подкрѣпленное никакими данными и документами, городская управа не можетъ удовлетворить»։ Այս բացասական պատասխանի հետ միասին վարչութիւնը մի բանի խորհրդածութիւններ էլ է անում, որ սակայն, կարծես, ավելի իւր տուած պատասխանի կտրողականութիւնը մեղմացնելու համար է, քան թէ

¹²⁾ Այդ ժամանակները Նախիջևանի քաղաքացի Մեծ աղայի կողմած Նիկողայոս Սարիեանը կտակել էր յօգուտ վանքին տարեկան 1,500 ուրլի մի գումար, որ և ապահովեցրել էր իւր մի կալուածքով, որ գնահատուած էր 30 հազար ուրլի և բերում էր տարին 1,500 ո. եկամուտ։ Կտակարարը պայման էր դրել այդ փողով վանքում ժառանգաւորաց դպրոցին կից բանալ երկրագործական բաժին և կոչել իւր անունով, և ցանկութիւն էր յայտնել, որ քաղաքն էլ բացուելիք բաժնի համար մի որոշեալ քանակութեամբ հող յատկացնէ։ Սակայն Հոգեւոր իշխանութիւնը կտակած 1500 ո. բաւականացուցիչ ապահովութիւն չհամարելով դպրոցի համար, չհաստատեց այդ կտակը, նա մանաւանդ որ քաղաքն էլ հրաժարուել էր հող տալու։

վանքի օգտին մի բան անելու ցանկութիւն։ Վարչութիւնը յարգում է վանքի բարեկարգութեան համար առաջնորդի գործ դրած ջանքերը, գնահատում է նորա ժողովրդի լուսաւորութեան գործի համար ձեռնարկած աշխատանքը և պատրաստ է իւր կողմից ամեն կերպով խրախուսել առաջնորդի լուսաւորեալ ձգտումները, պատրաստ է մինչև անգամ նիւթականապէս օգնել նորան, որովհետև այդ բոլորը համապատասխանում է վարչութեան նոյն տեսակ ձգտումներին, բայց պէտք է նախ և առաջ վանքի կառավարութեան ձեռք փոխել։ Թէ ի՞նչ էր հասկանում վարչութիւնը ասելով, թէ պէտք է կառավարութեան ձեռք փոխել, — այդ հրկում է այն ծրագրից, որ քաղաքային վարչութիւնը կցել է իւր պատասխանին։ Վանքի կառավարութեան համար այդ ծրագրով պէտք է կազմուի նախիջևանի քաղաքապետի նախագահութեամբ մի վարչութիւն չորս անդամից բաղկացած, որոնցից երկուսը չորս տարուայ ժամանակով ընտրուելու են քաղաքային խորհրդարանից և երկուսը նախիջևանի «Մարդասիրական ընկերութիւնից»։ Աշխարհականներից բաղկացած այդ վանական կառավարութիւնը երկու գլխաւոր պարտականութիւն պէտք է ունենայ՝ ա. վանքի կալուածները կառավարելու, ժողովելու բոլոր եկամուտները և ծախսելու նոցա վանքի և վանական դպրոցի վերայ, բ. վանքի դպրոցը կառավարելու։ Վանքի վանահայրը պէտք է կատարէ միայն կրօնական պաշտամունքը և կրօնի դաստիարակութիւնը պէտք է լինի դպրոցում, իսկ վանքի կառավարութեան մէջ ոչ մի իրաւունք չպէտք է ունենայ։ Նա ամեն բանում պէտք է ղեկավարուի վանական կառավարութեան ցուցմունքներով, միով բանիւ նա, ըստ ամենայնի, պէտք է գտնուի վանական կառավարութեան իշխանութեան ներքոյ։ «Եթէ այս գլխաւոր սկզբունքների վերայ կազմուի մի առանձին վանական կառավարու-

Թիւն, վերջացնում է իւր զրութիւնը քաղաքային վարչութիւնը, նա իւր կողմից պատրաստ է նիւթական օժանդակութիւն հասցնել վանքին, քաղաքի հողերից մի այնպիսի հողաբաժին յատկացնելով օգտուելու համար, ինչպիսին մինչև ցայսօր ևս յատկացնում է: Գրիգոր արքեպիսկոպոս Սագինեանցը ստանալով քաղաքային վարչութեան այդ պատասխանը, որ մերժելով նորա գլխաւոր խնդիրը, մի փոքր օգնութիւն անելու համար ևս մեծամեծ արտօնութիւններ ու զոհողութիւն էր պահանջում հոգևոր իշխանութիւնից, վհատում է, նա մանաւանդ որ դորանից առաջ նորա գործ դրած բոլոր ջանքը ուրիշ փաստեր ժողովելու գործը դատարանին յանձնելու համար, ապարդիւն էր մնացել: Դորանից յետոյ նա շուտով վերադառնում է իւր աթոռատեղին, որտեղ և մեռնում է, չհասնելով իւր նպատակին, ինչպէս մի ժամանակ Մատթէոս Վեհապետեանը, իսկ գործը դարձնալ մնում է իւր անորոշ զրութեան մէջ, որովհետև գործի դատավարութիւնը յանձնուած էր առաջնորդի «միակ պատասխանատուութեանը»: Մեզ թուում է, որ այդ գործը երբէք էլ չի որոշուել, որովհետև հոգևոր իշխանութիւնը չունենալով իւր ձեռքին ուղիղ ապացոյցներ, վախենում է դատարանին դիմել, ֆլակասկածելով, որ չլինի թէ, եթէ գործը ձախող ելք ունենայ, ինքը պատասխանատուութեան տակ մնայ: Դորանով էլ հէնց պէտք է մեկնել «ընդ ձերով միակ պատասխանատուութեամբ» խօսքերը, որոնց վերայ առանձին կերպով շեշտուած է Սիւնհոդոսի այն հրամանագրի մէջ, որով նա իրաւունք էր տալիս հանգուցեալ Գրիգոր առաջնորդին դատարանի ձեռքով պահանջել քաղաքից վանքի հողերը: Իսկ եթէ և յայս նուազ յորդորանք ձեր ապարդիւն երևեսցին, զրուած է այդ հրամանագրի մէջ, յայնժամ ընդ ձերով միակ պատասխանատուութեամբ յանձնել զայս

գործ միում ի հմուտ և ի հաւատարմադոյն փաստաբանից առ ի վարել զայն դատաստանական կարգաւ: Իսկ ուղիղ ապացոյցներ ձեռք բերելու համար Հոգևոր իշխանութիւնը շատ է աշխատել: Դորա համար Մատթէոս Վեհապետեան առաջնորդը դիմել է Ս. Խաչի վանահայրութեան, Նախիջևանի Հոգևոր կառավարութեան, Հայոց Մագիստրատին և, վերջապէս, մարմնաւոր իշխանութեան. դորա համար Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսը քրքրել է տուել իւր դիւանը և Պետերբուրգ է դիմել, զորա համար Խորէն ծայրագոյն վարդապետը իւր Ս. Խաչում վանահայր հղած ժամանակ հետախուզել է Տագանրովի նահանգական դատարանի դիւանը, վերջապէս, դորա համար շատ ջանք է գործ դրել և հանգուցեալ Սագինեանց եպիսկոպոսը, Բիսսարաբիոյ կոնսիստորիայի հին գործերը և Նախիջևանի քաղաքային վարչութեան դիւանը նայել տալով, բայց դժբաղդաբար բոլոր այդ ջանքերը ապարդիւն են անցել, որովհետեւ ուղիղ ապացոյց ասելով, պէտք է հասկանալ առանձին հրովարտակ Ս. Խաչի անունով 8 հազար օրավարի համար, որ դժուար է կարծել, թէ երբ և իցէ գոյութիւն է ունեցել: Դորանում հաստատ կերպով համոզուելու համար պէտք է միայն ծանօթ լինել Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան պատմութեանը և քաղաքի մէջ առաջին ժամանակները սահմանուած կառավարութեան ձևի հանգամանքներին: 1778 թուականի Օգոստոս ամսին Խուլմի դադլթականները դեռ իւրեանց արտօնութեան հրովարտակը չ'ստացած, դուրս են գալիս իւրեանց նախկին բնակութեան տեղից և գալիս են նախկին Ազովի նահանգը: Այստեղ նոքա պահլխտում են իւրեանց առաջնորդ «Պրուսայեցի» Պետրոս Մարկոսեան վարդապետի հետ Կատարինասյաւի գաւառներում և նոցա շրջակայքում, ենթարկուում են անձրևի, արևի ազդեցութեան, շատ նեղութիւն են քաշում գոգերից և զանազան

պատահարներէց, մինչև որ, վերջապէս, 1779 թուականի Նոյեմբերի 14-ին ստացուում է Ռուսաստանի Հայոց այն ժամանակուայ առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղու- թեանի առանձին աշխատութեամբ Գայսերական ցանկալի հրովարտակը, որի մէջ ուրիշ արտօնութիւնների հետ միասին նոցա հաստատ ընակութեան տեղեր էր որոշուում։ Երջ։ Սիմէօն Երևանցի կաթողիկոսը, որի սրատես աչքերը հետևում էին Լուսաւորչի ցրուած հօտին մինչև անգամ նորա դաղթականութեան ամենահեռաւոր տեղերում, մէկ կողմից առանձին օրհնութեան թղթով մխիթարում է դաղթականներին, միւս կողմից հրաւիրում է իւր աշակերտ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին դաղթականների հոգսը իւր վերայ առնել։ Իւր հոգևոր ծնողի կամքին հլու հնազանդ Յովսէփը, թողնում է մայրաքաղաքը իւր պատիւներով ու շքրեղութեամբ, թողնում է իւր առաջնորդանիստ Հաշտարխանը իւր բոլոր յարմարութիւններով և շտապում է իւր վերայ դրած ծանր, բայց քաղցր պարտականութիւնը կատարել։ Նա հասնում է դաղթականների մօտ և Պետրոս վարդապետի կիսակատար թողած գործը, զլուխ հանելով, 1780 թուին երկար պանդխտութիւնից վերջին թշուառութեան դուռը հասած ժողովրդին հասցնում է Դօնի փը և հիմնարկում է Նախիջևանը։ Ինչ ասել կուզի, որ այս դէպքում Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ընդունում է իւր վերայ Պետրոս վարդապետի բոլոր իրաւունքները, գրաւում է ժողովրդի սէրն ու յարգանքը և թէ հոգևոր թէ մարմնաւոր իշխանութիւնների վստահութիւնը ևս վայելելով, երկու կողմից էլ ճանաչուում է լիակատար տէր և իշխան դաղթական ժողովրդին։ Այլ այնուհետև ամեն բան կարգադրուում է առաջնորդի հրամանով։ Նորա ամեն մի խօսքը սուրբ է լինում ժողովրդի համար, նորա ամեն մի կարգադրութիւնը անհերքելի մարմնաւոր իշխանութեան համար։ Նորա կարգադրութեամբ և ցանկացած ձևով հիմնարկուում

է քաղաքը, նորա հրամանով հետզհետէ շինուում են եկեղեցիները, Ս. Խաչ վանքը և քաղաքի զանազան շինութիւնները, նորա գծագրած սահմաններով սկիզբն է դրուում ժողովրդի թէ անտեսական և թէ բարոյական կառավարութեան գործին. նա է նոցա միակ իշխանը, դատաւորը, անտեսը: Ծիշդ է, հրովարտակի զօրութեամբ քաղաքում բացուում է Հայոց Մագիստրատը կամ իրաւարանը մարմնաւոր գործերի համար և դրուում է մարմնաւոր իշխանութեան իրաւասութեան ներքոյ և իւր առաջնորդի առանձին կարգադրութեամբ «Հոգևոր դատարան» հոգևոր գործերի համար, բայց այդ երկու հաստատութիւնը ևս գտնուում են անմիջապէս նորա հսկողութեան ներքոյ, առանց նորա հրամանի ոչ մի բան չեն բռնում, նորա կամքին հակառակ նոցա մէջ ոչ մի գործ չէ կատարուում: Ահա այս հանգամանքների մէջ դժուար չէ համոզուել, որ քաղաքի թէ նիւթական և թէ բարոյական կառավարութեան գործում իմ և քո վիճել չէր կարող. այստեղ հոգևոր—եկեղեցականը խառնուած էր ազգայինի հետ, կրօնականը մարմնաւորի հետ. քաղաքի կալուածքից հաւասարապէս շահուում էին և հոգևորականները և աշխարհականները և կրօնական ու մարմնաւոր հաստատութիւնները. կառավարութեան գլուխը կանգնած էր հոգևոր առաջնորդը, բայց նա քաղաքի և գիւղերի վերաբերութեամբ վայելում էր մարմնաւոր իշխանութեան բոլոր ֆունկցիաները: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հաւասարապէս մասն հանելով քաղաքի թէ կրօնական և թէ աշխարհական հաստատութիւններին, շահելով թէ հոգևորականներին և թէ քաղաքացիներին, անշուշտ հաստատ համոզուած էր, որ հողերը շնորհուած են հաւասարապէս ժողովրդի բոլոր դասակարգերին, բոլոր հաստատութիւններին: Եթէ մէկ օր գէթ նորա մտքով անցնէր, որ կ'ըայ մի ժամանակ, հրք քաղաքացիք կսկսեն ջոկողութիւն անել հոգևորի և մարմ-

նաւորի մէջ, նա անպայման հէնց այդ ժամանակ որոշեալ մասն և բաժին կհանէր հոգևոր դասի և կրօնական հաստատութիւնների համար, ուրեմն և վանքի համար, և մարմնաւոր իշխանութիւնը անպայման կերպով կհաստատէր նորա արած կարգադրութիւնը, որովհետև այդ բոլորովին համաձայն կլինէր բարձրագոյն շնորհած հրովարտակի հոգուն և տրամադրութեան: Ինքեանք քաղաքացիք էլ համոզուած էին, որ քաղաքին շնորհած հողից մասն ունին և հոգևոր դասը և կրօնական հաստատութիւնները, որովհետև ոչ թէ միայն առաջնորդի օրով, այլ և նորանից յետոյ ևս մինչև յիսնական թուականները, երբ Խալիբեան քաղաքապետը առաջին անգամ այդ խտրութեան խնդիրը բարձրացրեց, ոչ մի բողոք, ոչ մի անբաւականութիւն չէ յայտնուել այն բանի դէմ, որ հոգևոր դասը և վանքը շահուել են հողերից: Մինչև անգամ 1811 թուին, երբ Տաղանդոզի քաղաքապետ Պապկովը տեղեկութիւն է խնդրել Նախիջևանի հողերի մասին, քաղաքացիք վախենալով, որ չ'լինի թէ բոլոր հողերը քաղաքինն է ասելով, զրկած լինին իւրեանց կրօնական հաստատութիւնները, քաղաքապետին ներկայացրած իւրեանց տեղեկագրի մէջ ցոյց են տուել, որ վանքի և հոգևոր դասի համար վաղ ժամանակներից յատկացրած է 1300 օրավար հող: Ինքը Խալիբեանն էլ իւր առաջնորդի դէմ ունեցած թշնամական յարաբերութեան պատճառով նորա յարուցած հողերի բաժանման խնդրի վերաբերութեամբ հակառակ կարծիք տալով, նոյն ժամանակ հաստատել է, որ վանքը իսկզբանէ անտի օգտուել է հողերից, որով թէ և ոչ ուղղակի, բայց, գոնէ, կողմնակի կերպով ապացոյց է տուել վանքի ունեցած իրաւունքը քաղաքի հողերի վերայ: Մենք հաստատ կերպով համոզուած ենք, որ եթէ Խալիբեանը չունենար թշնամական յարաբերութիւն առաջնորդի հետ, եթէ գէթ իմանար, թէ ինչ հետևանք կունենայ իւր տուած ցույց-

մունքը վանքի համար, անպայման կերպով կ'հաստատէր իւր նախորդների տուած տեղեկութիւնը 1300 օրավարի վերաբերութեամբ, բայց անձնական կրքերը մեղ շատ անգամ կուրացնում են և մոռացնել են տալիս հեռատեսութեան պայմանները ապագայի վերաբերութեամբ: Ասում են, որ վանքի անունով 8 հազար օրավարի առանձին հրովարտակ է եղել: Այդպիսի հրովարտակ եթէ եղել է, ստացուած պէտք է լինի նոյն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի օրերով, որովհետեւ յայտնի է, որ նորանիդ յետոյ նախիջևանցիւր հողերի մասին այլ ևս ոչ մի հրովարտակ չեն ստացել ¹³⁾: Այդ 8 հազար օրավարի մասին չէ յիշուում

¹³⁾ Մեր պարբերական թերթերում, գլխաւորապէս շնորհարումն Ս. Խաչի կայուածական խնդրի մասին յաճախակի հրատարակուած տեղեկութիւնների մէջ կամ կրկնուած են մեղ յայտնի փաստերը կամ առանց մի որ և իցէ փաստաբանութեան յայտարարուած է, որ վանքին պատկանում է 8 հազար օրավար վարելահող, բայց քաղաքը չէ տալիս, սեփականացրել է իւրեան, կամ, վերջապէս, շատ սխալ և մինչև անգամ գոյութիւն չունեցող փաստեր են յառաջ բերուած: Իրեւ նմուշ թէ ի՞նչպէս երբեմն մեր թղթակիցները զօր են տալիս իւրեանց երեակայութեան, կարող է ծառայել անցեալները շնորհարի՝ 1895 թուականի 37 համարում Սեմֆերովից տպուած «բաց նամակ նոր-նախիջևանցիներին» վերնագրով թղթակցութիւնը: Նամակի հեղինակ բարեկրօն Ղալարոս Յովսէփեանը իւր այդ գրութեան մէջ պնդում է, որ երջանկայիշատակ Եկատերինէ II կայսերուհին շնորհել է նախիջևանցւոյ 12 հազար օրավար վարելահող, իսկ Ս. Խաչին առանձին հրովարտակով 8 հազար օրավար և որ այդ վերջին հրովարտակը այժմ գտնուում է Ցագանրոգի դիւանում: Մոսկուաքանակ նոր-նախիջևանցի Էմմանուէլ աղա Պապոյեանցը, որ իւր ժամանակին եղել է դատաւոր, վարել է այլ և այլ պաշտօններ, իւր հայրենի քաղաքի նշանաւոր բոլոր անցքերին կենդանի վկայ է եղել և կարող է Խրիմու ու նոր-նախիջևանցի հայ դաղթականութեան պատմութեան համար առատ և ճշմարիտ նիւթեր մատակարարել—ահա

ոչ մի դոկումենտում, ոչ մի պաշտօնական թղթում, ոչ մի, գոնէ, պատմական յիշատակարանում, նա չէ յիշուում և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի այն պատմական «գաւթարում», որի մէջ շատ որոշ կերպով յիշուած է 1779 թուականի հրովարտակի մասին։ Միթէ կարելի է մի բոլոր անգամ կասկածել, որ արքեպիսկոպոսը, որ իւր ձեռագիր յիշատակարանում արձանագրում է իւր արած բոլոր մանր կարգադրութիւնները, եկեղեցիների և վանքի շինելու մանրամասնութիւնները և մինչև անգամ Խոխից բերած իրեղէնների որ եկեղեցուն զբաղւում էր, մոռանար յիշել մի այնպիսի նշանաւոր բան։ Ինչպիսին է 8 հազար օրավարի հրովարտակը։ Եւ յետոյ կայսերական հրովարտակը ինչպէս կարող է կորչել։ չէ որ բոլոր կայսերական հրովարտակների պատճէնները անփոփոխ պահուում են արքունի դիւանում և նոցա պատճէնները կարելի է միշտ ստանալ։ Օրինակի համար, երբ որ Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսը կամեցաւ ստանալ 1779 թուականի հրովարտակի պատճէնը, գրեց Պետերբուրգ և Խոբէն վարդապետի ձեռքով հետուածեամբ

այդ պատկանելի ծերունին, գրում է նա, ասում է, որ Ռուսաց Եկատերինա II կայսերուհին ընծայել է Նոր-Նախիջևան քաղաքին 12 հազար օրավար, իսկ Ս. Խաչ վանքին 8 հազար՝ առանձին հրովարտակով, որի պատճէնը մինչև այժմ էլ գտնուում է Տագանրոգի արխիւում։ Որ Եկատերինէ կայսերուհին շնորհել է Նախիջևան քաղաքին 12 հազար օրավար—, այդ յայտնի է ամենին, որովհետև կայ 1779 թուականի նոյեմբերի 14-ին արձակած հրովարտակը, որի մէջ պարզ կերպով ասուած է՝ «По заселении вами особаго города при урочище Полуденки съ названіемъ Нахичевана и съ дачею на выгонѣ онаго двенадцать тысячъ десятиныхъ, повелѣваемъ . . . » . իսկ որ Ս. Խաչի անունով 8 հազարի հրովարտակ երբ և իցէ եղած լինի—, այդ ոչ որի յայտնի չէ։ Ինքը Պ. Էմանուէլ Պոպոյեանցը, որի վերայ մատնացոյց է անում բարեկրօն Ղազարոս քահանան և որի հետ մենք անձամբ տեսնուել ու խօսել ենք, այդ հրովարտակի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունի։

ստացաւ իւր ցանկացածը: Ամենաշատը ինչ որ կարող է կորած լինել այդ այն 1300 օրավարի վանքին և հոգևոր դասին յատկացնելու պայմանաթուղթն է, որի մասին յիշատակութիւն է լինում Պապկովի թղթում: Բայց մեզ թուում է, որ այդ պայմանաթուղթն էլ գոյութիւն չէ ունեցել: Այդ 1300 օրավարի յատկացնելը եղել է ընտանեկան կերպով, որովհետև եթէ ճշմարիտ է, որ եղել է մի այդպիսի պայմանաթուղթ, ինչպէս կ'լինէր, որ մի տեղեկութիւն չ'լինէր Մազիստրատում այդ մասին: Ասում են, որ երջանկայիշատակ Նիկողայոս կայսեր Նախիջևանի հինգ գիւղերի հոգերի քաղաքի հոգերից բաժանելու մասին արձակած հրամանագրի մէջ որոշակի տեղեկութիւն կայ վանքին պատկանելիք 8 հազար օրավարի մասին: մի այդպիսի ճիշտ տեղեկութիւն, ասում են, կայ և Եկատերինաւանի հայ գիւղացւոց միւս գիւղերի դէմ վարած դատաստանական գործի մէջ: Եթէ իրօք այդպիսի ճիշտ տեղեկութիւններ կան հանգուցեալ կայսեր վերոյիշեալ հրամանագրի և Եկատերինաւանի գործի մէջ, ապա ինչպէս է պատահել, որ հոգևոր իշխանութիւնը մինչև ցայսօր դեռ ուշադրութիւն չէ դարձրել այդ կարևոր թղթերի վերայ և չէ աշխատել ձեռք բերել նոցա պատճէնները: չէ որ դորանով նա բոլորովին հասած կ'լինէր իւր նպատակին, նա գտած կ'լինէր այն ուղիղ ապացոյցը, որի համար ապարդին կերպով այնքան ճիգն ու աշխատանք էր գործ դրել, նա մանաւանդ որ գիւղերի և քաղաքի հոգերի բաժանումը և Եկատերինաւանի դատաւարութիւնը համեմատաբար նոր գործեր լինելով, առանձին մի դժուարութիւն չէր լինիլ որոնել, գտնել ոչ միայն կայսեր վճռաթուղթը, այլ և ամբողջ գործերը: Բաւական էր միայն դիմել տէրութեան բարձր ատենաները և միշտ կարելի էր ձեռք բերել ցանկացած թղթերը, չենք ասում արդէն Տաղանրոզի նահանգական դատարա-

նի մասին, որտեղից ամեն ժամանակ կարելի է ստանալ այն թղթերի պատճենները, որոնք վերջնական կերպով վճիռ են ստացել նորա մէջ: Բայց մեզ թուում է, որ այդ տեղեկութիւնները ևս պատկանում են այն «ասէ—կօսէներին», որոնց թիւը թէև խիստ շատ է, բայց որոնք էական և ոչ մի կէտ չեն պարունակում իւրեանց մէջ: Հոգևոր իշխանութիւնը, ինչպէս արդէն յիշել ենք, նայել է տուել Տաղանրոզի դիւանը, բայց ոչ մի նոր փաստ, ոչ մի նոր տեղեկութիւն վերոյիշեալների նման չէ կարողացել գտնել նորա մէջ վճռուած գործերում: Ասում են, վերջապէս, որ բարձրագոյն հրովարտակով քաղաքին շնորհուած է 12 հազար օրավար, իսկ այժմ քաղաքացւոց ձեռքին գտնուում է 20 հազար օրավար, ակներև է ուրեմն, որ 8 հազարը վանքինն է: Մենք կարծում ենք, որ այդ ևս չէ կարող ծառայել իբրև փաստ յօդուտ վանքին, որովհետև, նախ և առաջ, եթէ քաղաքը այժմ աւելի հող ունի, քան թէ ի սկզբանէ անտի շնորհած է եղել նորան, այդ դեռ չէ նշանակում, որ աւելորդ հողը վանքինն է, երկրորդ, յայտնի է, որ քաղաքացիք իւրեանց հողի մի մասը փոխել են իւրեանց դրացի «ղազախներին» հողի հետ, և այդ փոխանակութեան ժամանակ սակաւ տուել են, շատ ստացել ¹⁴): Մեզ հա-

¹⁴ Այժմ Նախիջևանին Դօնի ձախ ափին պատկանում է միայն մի փոքրիկ տարածութիւն, որ կոչուում է «կղզի» որովհետև քաղաքի մօտ Դօնը բաժանուում է երկու ճիւղի՝ Հին Դօն, և Նոր Դօն, որոնք շրջապատելով այդ տարածութիւնը, կղզու ձև են տալիս նորան: Իսկ առաջ քաղաքին գետի ձախ ափին, բացի կղզուց, պատկանել է և այն ցած տարածութիւնը, որ ամեն տարի գարնանը ջրով ծածկուելով, կալմում է եղեգնուտ ճահիճ, որի եղէգը հին ժամանակները այդ կողմերի բնակիչների միակ վառելիքն է եղել: Պատմում են, որ զապախները մի տարի վառելիքի սաստիկ կարօտութիւն ունենալով, առաջարկել են Նախիջևանցւոց փոխանակել ճահիճները իւրեանց սեահողի:

մար Ս. Խաչի կալուածական խնդիրը բոլորովին պարզ է. վանքը և քաղաքի հոգևորական դասը իրաւունք ունին քաղաքի հողերի վերայ, որովհետև եթէ այդ համաձայն չէ 1779 թուականի հրովարտակի տառին, գոնէ բոլորովին համապատասխանում է նորա հոգուն ու տրամագրութեանը: Խնդիրը միայն նորանսումն է, թէ քաղաքի հողերից որ մասն է պատկանում վանքին: Միակ կէտը, որ կարու է բաւականացուցիչ կերպով լուծել այդ խնդիրը, մեր կարծիքով, նախիջևանցւոյ 1811 թուականին Տագանրոգի քաղաքապետ գեներալ—մայիօր Պապկովին ներկայացրած տեղեկագիրն է, որի մէջ Ս. Խաչին և քաղաքի 26 բահաններին պատկանած հող ցոյց է տրուած 1300 օրավար: Թէև քաղաքապետ խալիբանը դորա մասին բացասական պատասխան է տուել, թէև Մագիստրատի գործերի մէջ այդ մասին ոչ մի տեղեկութիւն չէ յայտնուել և թէև, մեր խորին համոզմունքով, այդ 1300 օրավարը երբէք էլ բաժանուած ու վանքին յանձնուած չէ եղել և վանքը ևս նորանից չէ օգտուել, բայց նա իբրև մի չափ, մի քանակութիւն, որ քաղաքացիք դեռ 11 թուականից ցանկացել են վանքին և հոգևորականութեան յատկացրած տեսնել, ամենահաւանականը և ամենավաւերականն է:

Հետո՛ նորա համաձայնել են և փոխանակել են մէկ օրավար եղեգնուտը 3 օրավար վարելահողի հետ: Բացի այս բոլորից, մեր ձեռքին գտնուում են և պաշտօնական վաւերացութիւն—Յովսէփ Արղութեանի լինդրագրի պատճէնը և Վանուկ Դերեջանեանի դատաստանական գործը, որոնցից երևում է, որ երջանկաշիշատակ առաջնորդը միջնորդել է Տէրութեան առաջ՝ Նախիջևանի հողերի քանակութիւնը աւելացնելու մասին և Պատեօմկին իշխանը յարգել է իւր սիրելի բարեկամի այդ միջնորդութիւնը:

Ե.

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հիմնարկելով Ս. Խաչ վան-
քը, միտք է ունեցել դորանով երկու նպատակի հասնել՝
նախ, ժողովրդի կրօնական պահանջներին բաւականու-
թիւն տալ, երկրորդ, Ռուսաստանի Հայերի համար մի
ուսումնարանական և գիտնական կենդրոն կազմել, որ-
տեղից հայկական կրթութիւնը և գիտութիւնը հնարաւոր
լինի թէ զբքերի և թէ կրթուած երիտասարդների մի-
ջոցով տարածել ցրուած Հայերի մէջ: Ահա հէնց այդ
նպատակով վանքի շինութիւնը աւարտելուց յետոյ, նա
խկոյն և եթ հաստատում է նորան կից տպարան և ու-
սումնարան, ինչպէս ցոյց է տալիս և վանքի շինութեան
արձանագրութիւնը՝ «Եւ հաստատեցի ի սմա զդպրոցս և
զտպարանս»: Երջանկայիշատակ արքեպիսկոպոսի այդ նը-
պատակը և գիտաւորութիւնը այն ժամանակուայ հայ հո-
գեորականութիւնը չհասկանալով, ձգտում էր նորա կար-
գադրութիւնների մէջ փառասիրական նպատակներ տես-
նել: Ս. Էջմիածնայ միաբանութիւնը արձակ-համարձակ
բամբաստում ու մեղաւորում էր նորան, ասելով, որ նա Ս.
Խաչում Ռուսաստանի Հայոց համար կամենում է առան-
ձին կաթողիկոսութիւն հաստատել և ինքը կաթողիկոս
լինել: Տպարանը, որ հաստատում է վանքում արքեպիս-
կոպոսը, առաջ պատկանում էր Զուղայեցի Գրիգոր Խալ-
դարեանին: Խալդարեանցը այն ջուղայեցի Հայերիցն էր,
որոնք զանազան վաճառականական յաջող գործերով հա-
րըստութիւն ձեռք բերելով, սովորութիւն էին արել իւ-
րեանց կարողութիւնից մասն հանել և ազգին: Նա 1780
թուականին Հայոց տպարան է հիմնում Լոնդոնում և
ձեռնարկում է Հայոց գրքեր հրատարակելու, բայց մէկ
գիրք՝ «Դաւանութիւն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» տպա-
գրելուց յետոյ, նա իւր տպարանը փոխադրում է Պետեր-

բուրգ, մտածելով որ այնտեղ թէ շատ հայ լինելու և թէ Ռուսաց կառավարութեան Հայերին համակրելու պատճառով աւելի հեշտ և յաջող կերպով կարող կլինի իւր գործը առաջ տանել: Նա իւր յոյսերի մէջ չէ սխալուում: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ այդ ժամանակները նոր հիմնարկուած Նախիջևան քաղաքի գործերի համար գրտնուում էր մայրաքաղաքում և մեծ սէր ու համակրանք էր վայելում կայսերունհու արքունիքից, տեսնելով նորա ազգաշահ գործունէութիւնը, պաշտպան է կանգնում նորան, օգնում է նորան թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս և դորանով միջոց է տալիս նորան մինչև 1790 թուականը 12 զանազան բովանդակութեամբ գիրք հրատարակելու:

1783 թ. Ժամագիրք.

1785 թ. Յիսուս Որդի և պատմութիւն քր. գրոց.

1786 թ. Աստուածադերս, աղօթագիրք Ղազար կաթողիկոսի.

— Աւետարան ճաշու.

— Վէմ գայթակղութեան, թարգ. ի Յունաց լեզուէ.

— Հաւատով խոստովանիմ Ճնորհալոյ՝ հայռուա լեզ.

1787 թ. Նղիշէ.

— Գարճառօտ ժամագիրք.

1788 թ. Ընդհանրական Ճնորհալոյ.

— Հաւիղ լեզուագիտութեան.

— Բանալի գիտութեան:

1789 թուականին Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ռուսիաբնակ Հայերի նպաստով գնելով տպարանը, որ Խաղաբեանի մահից յետոյ 12 հազար ռուբլու պարտքի տակ էր ընկել, փոխադրում է նորան նոր-Նախիջևան, որտեղ մնում է անգործ մինչև 1790 թուականը, որովհետև վան-

քի շինութիւնը, որտեղ պէտք է գործէր տպարանը, դեռ պատրաստ չէր: Վերջապէս 1792 թուականին օծուում է վանքը, աւարտուում է սենեակների շինութիւնը և տպարանը տեղափոխուում է վանքը և սկսում է գործել Նրեւանցի Խօջենց Մարգարի ջերմ գործակցութեամբ մինչև 1795 թ:

Ս. Խաչում հինգ տարուայ ընթացքում հրատարակուում է 12 գիրք.

Ժամագիրք.

Սաղմոս.

Յիսուս Որդի.

Քրիստոնէական վարդապետութիւն.

Այօթամատոյց.

Ողբ և հառաչանք Էջմիածնի (Սիւնեաց Մետրպ).

Դուռն ողորմութեան.

Ջուլայեցի բժիշկ Քալանթարեանի բժշկարան.

Պատմութիւն Տելեմարի:

Համառօտ բառարան հայ — տաճիկ.

Յովհաննու Նրզնկացոյ վիպասանութ. գերկնային մարմնոց.

Կանոնադրութիւն Նախիջևանի հոգևոր դատարանի.

Այս տպարանը, որի հրատարակութիւններից մի քանիսը, համեմատելով ժամանակակից հայ տպագրութիւնների հետ, բաւական մաքուր են տպուած, դժբաղդաբար երկար գոյութիւն չէ ունենում վանքում, որովհետև ինքը առաջնորդը յաճախակի բացակայ լինելով բաղաբից և վանքից և ժամանակի մեծամասնութիւնը ստիպուած լինելով անցկացնել առաջնորդանիստ Հաշտարեան բաղաբում, չէր կարողանում հարկաւոր վերահսկողութիւնը ունենալ, որից և յաճախակի առաջ էր գալիս անկանոնութիւն և անյաջողութիւն տպարանի գործերում: Թէև վանքում նշանակուած էր վանահայր Գոստանդնուպօլսեցի Թադէոս

Մարուզեան վարդապետը, իսկ քաղաքում յաջորդ Բայազիտցի Գարապետ վարդապետը, որոնք պէտք է առաջնորդի բացակայութեան ժամանակ հսկէին քաղաքի և վանքի կառավարութեան վերայ և աշխատէին անխախտ պահանել առաջնորդի դրած կարգ ու կանոնը, բայց նոքա մասամբ անձեռնհաս լինելով, մասամբ էլ չունենալով այն բարոյական իշխանութիւնը, որ ունէր արքեպիսկոպոսը, չէին կարողանում այն անկարգութիւնների և խռովութիւնների առաջն առնել, որ յաճախակի, նամանաւանդ առաջին ժամանակները, առաջ էին գալիս զաղթականների մէջ։ Առաջնորդը 'ի նկատի առնելով այդ հանգամանքը և կամենալով տպարանը միշտ իւր աչքի առաջ տեսնել և իւր հոգացողութեան ներքոյ ունենայ, վճռում է, վերջապէս, 1796 թ. նորան Ս. Խաչից տեղափոխել Հաշտարխան, մանաւանդ որ այնտեղի Հայերը Խալդարեանի պարտքերը վճարելու ժամանակ մեծ նպաստ էին ցոյց տուել։ Բայց առաջնորդանիստ Հաշտարխանում ևս այդ տպարանը կարողանում է գործել միայն 1796—1800 թուականը, որովհետեւ այդ ժամանակները երջանկայիշատակ Ղուկաս կաթողիկոսի մահից յետոյ, առաջ է գալիս աթոռակալութեան յայտնի խնդիրը և Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Ռուսաց արքունիքի ջերմ պաշտպանութեամբ և գործակցութեամբ ընտրուում է կաթողիկոս և արձակուելով առաջնորդութիւնից, ճանապարհ է ընկնում դէպի Թիֆլիս, որտեղ և մեռնում է։ Այդ չորս տարուայ ընթացքում տպարանը լոյս է ընծայում միայն երկու գիրք՝ «Սաղմոսաց մեկնութիւն» Վարդան Բարձրբերդեցւոյ (1798 թ.) և «Պրիվիլեգիա Հայոց, ընակելոց 'ի զանազան գաւառքս Ռուսաստանի» (1800 թ.)¹⁵։ Տպարանի հետ միա-

¹⁵) Տես «Փորձ Հինգերորդ տարի. Ապրիլ. 1881 թ. «Պատմական տեսութիւն Հայ տպագրութեան» Երիցեանի Խալդարեանի տպարանի փոխադրութեան պատմութիւնը տպուած է

սին Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հաստատում է վանքում և մի վանական դպրոց, որի ղեկավարութիւնը ու կառավարութիւնը յանձնում է Թադէոս վարդապետին, որին, ինչպէս ասացինք, նա վանահայր էր նշանակել վանքի վերայ: Այդ դպրոցը որ բաւականին յառաջադիմութիւն է անում «Երկնաբաղաբացի և պերճիմաստ» Թադէոս վարդապետի խնամակալութեան ներքոյ, ունենում է նոյն վախճանը, ինչպիսին ունեցել էր և տպարանը: Նա փակուում է առաջնորդի Ռուսաստանից հեռանալու միջոցում, որովհետև Թադէոս վարդապետը, որ այդ դպրոցի հոգին էր,

1788 Թուականին Պետերբուրգում տպուած Հնորձաւոյ Ընդհանրականի վերջարանում՝ «Յետ որոյ (շինութեան տպարանին) և զտպուած ինչ ինչ առ ձեռն բանից յառաջագրեալ . . . և զոմանս գրեանս ծախիւք իւր տպեալ զգործն բարի յառաջացուցանէր (Գրիգոր Խալդարեանց): Բայց ի մէջ այսքան անտանելի դժուարակիր ծանրութեան գործոյս յամենուստէք է առնօգնական մնացեալ ակնուական առնս այսմիկ, զինչսն իւր՝ յոր յառաջագոյն ձեռնարկ ի վախճան հասուցեալ, ըստ ամենայնի գոյապուրկ ի ներքոյ ծանրագունի պարտուց կաշկանդեալ մնայր: Ուստի տեսեալ անձնագիր հովուին և սրբազան դիտին (Յովսէփայ Արղուծ.) զմնալն անօժանդակ բանաւոր գառին, նորակառոյց տպարանին ի Հաշտարխան կամ ի Նոր-Նախիջևան անդրափոխեցման զգիր գրեալ և սիրով հրաւիրէր . . . Քանզի որպէս յիշեցաւ ի վերանգր, յետ վախճանի առն Աստուծոյ պառն Գրիգորին՝ մնաց տպարանն ի ներքոյ պարտուց հազար երկու հարիւր Թումանի (որ է 40 քսակ կամ 12 հազար ռուբլի). իսկ արի հովիւս այս և ազգասէր սրբազան արքեպիսկոպոսս յանձն էառ հատուցանել զպարտսն հանգուցելոյն՝ օժանդակութեամբ բարեւէր ազգիս մերոյ հայկազնոյ . . . որպէս և տէր իսկ կամեցաւ և յաջողեաց . . . զի անձինք բազումք բախուութեամբ սրտի և նպաստիւք արդեան ձեռնամուկք կարեկցեալ՝ օգնեցին ի փառս միոյն Աստուծոյ և ի պարծանս Լուսաւորչակոն Հայկազնեայս տոհմի: 1783 Թուականին Պետերբուրգում տպուած Ժամագրքի յիշատակարանի մէջ կայ և Խալդարեանցի տպարանի հաստատութեան պատմութիւնը:

ստիպուած է լինում թողնել վանքը և ուղեկցել առաջնորդին դէպի Ս. Էջմիածին և հէնց այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ դեռ Թիֆլիս չ'հասած, մեռնում և թաղուում է Ղզլարում: Թէև մենք ասացինք, թէ տպարանը և ուսումնարանը մի և նոյն վախճանն են ունենում, բայց այդ նոյնութիւնը միայն առաջնորդի Ռուսաստանից հեռանալու երկու հաստատութեան վերայ ունեցած ազդեցութեան մէջ է, իսկ ինչ վերաբերում է նոյն հաստատութիւնների 'գործի շարունակութեան ապագայում—, պէտք է ասել, որ նոցա մէջ և զանազանութիւն կայ: Տպարանը առաջնորդի հեռանալուց յետոյ, իսպառ փակուում է, իսկ ուսումնարանը հետեւեալ վանահայրերի ժամանակ նորից վերաբացուում է և շարունակում է իւր գոյութիւնը, մերթ փակուելով, մերթ նորից բացուելով համարեա մինչև 68 թուականը, երբ երջանկայիշատակ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի օրով սկիզբն է առնում մինչև վերջին ժամանակները վանքում գոյութիւն ունեցող «Ժառանգաւորաց դպրոցը»: Թէ ինչ տեսակ դպրոց էր իւր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի բաց արածը, կամ ինչպիսի կազմակերպութիւն ունէին յետագայ ժամանակներում վանքում եղած դպրոցները—, մենք դորա մասին ճիշտ տեղեկութիւն չունինք: Պէտք է կարծել սակայն, որ թէ առաջնորդի դպրոցը և թէ յետագայ ժամանակներում եղածները ունեցել են նոյն կազմակերպութիւնը, կրել են նոյն բնաւորութիւնը, որպիսին ունեցել և կրել են ժամանակակից Հայոց բոլոր դպրոցները: Դա մի փոքրիկ վանական դպրոց է եղել նման այն դպրոցներին, որ այդ ժամանակ գոյութիւն ունէին համարեա Հայոց բոլոր վանքերում: Վանահայրը ժողովում է եղել քաղաքից և գիւղերից չքաւոր ծնողների մանուկներ և հագուստ, սնունդ ու բնակութիւն տալով նոցա, սպասարաստում է եղել եկեղեցու սպասաւորութեան: Երջանկայիշատակ Գէորգ Դ.:

կաթուղիկոսը 1868 թ. այցելելով Նոր-Նախիջևանը, տեսնում է, որ թէ քաղաքը, թէ գիւղերը և թէ վանքը զուրկ են կանոնաւոր դպրոցներից։ Այդ մեծ պակասութիւնը լրացնելու համար, դպրոցասէր կաթուղիկոսը հրամայում է քաղաքի և գիւղերի եկեղեցիներին կից ծխական դպրոցներ բաց անել, իսկ Ս. Խաչում հաստատել «Ժառանգաւորաց դպրոց»։ Օգտուելով այս հանգամանքից քաղաքումս ընտանեկան կերպով գոյութիւն ունեցող և չորս հազար առ ձեռն պատրաստի գումար ունեցող «Եղբայրութիւն խրախուսչաց ազգաշահ վաստակոց» անունով ընկերութիւնը գիմում է հայրապետին և ցոյց տալով, որ նորին վեհափառութեան հրամանով սբ. Խաչում բացուելիք դպրոցը բոլորովին համապատասխանում է ընկերութեան նպատակներին, խնդրում է հաստատել ընկերութեան կանոնադրութիւնը և բացուելիք դպրոցը յանձնել իւր կառավարութեան։

6.

«Խրախուսչաց» ընկերութեան սկիզբը բաւականին հին էր, նորան հիմնել էր Նախիջևանցի Եպիփան Յակովբեան Պոպոյեանը իւր 18 ամեայ հասակում։ 1846 թուին Պոպոյեանը միտք է յղանում իւր հասակակից ընկերներից կազմել մի «Հոգեւոր ընկերութիւն», որի նպատակը լինի բարեգործութիւն անել «Ամենօրհնեալ մօրն ողորմութեան սբ. Աստուածածնի հովանաւորութեան ներքոյ»։ Առաջին ընկերների ժողովը, որ կոչուում է «միաբանութիւն եղբարց» հաստատում է մի գանձանակ, որի մէջ իւրաքանչիւր եղբայր կամ «հետևող» ձգում է ամեն շաբաթ իւր նուէրը կամ տուրքը, որ առաջին ժամանակները լինում է մի չնչին գումար, իսկ յետոյ աւելանալով, դառնում է առաջ տարին 7, յետոյ 12 ռուբլի

թղթադրամ: Թէ ինչ տեսակ ընկերութիւն է կամեցել հիմնել Նախկինը —, այդ ընկերութեան գործերից՝ բացորոշ կերպով չէ երևում, թէն ընկերութեան թղթերի մէջ մինչև ցայսօր դեռ պահպանուում է նորա ձեռագիր տետրակը, որի մէջ ամփոփուած է նորա ընկերութիւն կազմելու շարժառիթը և պատճառները: Մի բան, որ ճշմարտութեամբ յայտնի է —, այդ այն է, որ նորա ցանկացած կամ մտադրած ընկերութիւնը նմանութիւն չէ ունեցել մեր մէջ մինչև ցայսօր գոյութիւն ունեցած կամ ունեցող ընկերութիւններին: Նախ և առաջ այդ եղել է ոչ թէ հասարակ ընկերութիւն, այլ աշխարհականներից կազմուած «Հոգևոր ընկերութիւն», երկրորդ, դուրա նրա պատակը չէ եղել միայն փողով բարեգործութիւն անել, այլ «Հասարակաբար որպէս օրէնք հրամայէն սիրել զմիմեանս յամենաճշմարիտ սրտէ, և ըստ ամենայնի փութալ միշտ բարիս հատուցանելոյ միմեանց մանաւանդ ի վիշտս ի նեղութիւնս, ոչ խնայելով անձն փոխանակ եղբօր: Եւս ունիլ պարտ է առաւելաբար հոգ և գութ ի վերայ հիւր և աղքատ հիւանդաց, զոր պարտ է գնալ մխիթարել և ծառայել նոցա. և հոգալ պիտոյից նոցին, և եթէ մեռանիցին, թաղել զնոսա ըստ օրինի»: Ամեն բանից երևում է, որ Պոպոյեանը կամեցել է հիմնել միջնադարեան Եւրոպայի արեղայական կարգերի պէս մի կարգ կամ, լաւ է ասել, մի հայկական Մասսոնների ընկերութիւն, որոնց բոլոր գործողութիւնները ինչպէս յայտնի է, խառն էին զանազան կրօնական ծիսակատարութեամբ: Մեր այս ենթադրութիւնները ճշմարտութեան չափ հաւանականութիւն կստանան, եթէ ի նկատի առնենք այն կարգ ու կանոնը, որ ընդունուած էին, նա մանաւանդ առաջին ժամանակները, եղբարց միաբանութեան մէջ, այն կրօնական ծիսակատարութիւնները, որ կատարում էին ընկերութեան «հետևողները»: Ընկե-

րութիւնը կոչուում է «Հոգևոր ընկերութիւն», անդամները — «հետևողներ», ընկերների ժողովը — «միաբանութիւն եղբարց», ընկերութեան նախագահը — «կարգապետ», իսկ նորա երկու օգնականը — «առաջաւորներ»։ Հետևողները, որոնք 18 տարեկանից փոքր չպէտք է լինէին, ընտրուում են քննութեամբ և միաբանութեան մէջ ընդունուում են միայն նոքա, որոնք արժանաւոր են, «որք կարող իցէն յետ ընդունելոյն անլուցապէս հետեւել և կատարել»։ Միաբանութեան մէջ մտնելուց առաջ, ընդունուած հետևողը «թերթ ստորագրութեան Հետևողաց» կոչուած զրբի մէջ հետեւալ բովանդակութեամբ խոստումնադիր է տալիս. «Ես որ յօժարութեամբ սրտի իմոյ մըտի ի կարգ միաբանութեան հետևողաց, որ է սահմանեալ յանուն ամենօրհնեալ սրբոյ Աստուածածնի, պարտական եմ մինչև ցմահ անկեղծ եղբայրասիրութեամբ, և կատարեալ հնազանդութեամբ հաւատարիմ լինել եղբայրութեանն նպատակի, ընդունելով զամենայն բարեկարգութիւնս նորին առանց ինչ զանցառութեան, վասնորոյ և ես առ ի հաւատարմութեան բանիս, և անդառնալի խոստմանս իմոյ աստանօր ստորագրեմ»։ Հետևողները թէև հագնուում են «ըստ աշխարհական ծիսից», բայց ի նշան հետևողութեան պարանոցի վերայ կրում են արծաթեայ խաչ. նոցա աշխարհական զգեստն էլ «մարուր, անախտ և չափաւոր է», որովհետև «չքեղաւոր բան զչափն զգեստը հպարտութեան նշան է, իսկ խաչը «է նշան մահուան, զոր պատրաստ են ընդունել արիաբար ըստ պատահման վասն քրիստոնէական և սուրբ հաւատոյս»։ Հետևողները խստութեամբ պահում են բոլոր պահերը, բայց նամանաւանդ մեծ պահքը. նոքա այդ ժամանակ ոչ գինի են խմում և ոչ օղի, իսկ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը ծոմ են պահում մինչև երեկոյ, մէջքներին խառազան են կապում, որ միշտ զգաստ լի-

նեն, և բոլոր ժամանակը սաղմոս են քաղում և սուրբ վրբի ընթերցանութեամբ են դբաղուում: Հասարակ օրերը առաւօտ և երեկոյ աղօթք են անում, իսկ օրուայ 24 ժամին «Հաւատով խոստովանիմ» են ասում. կիւրակնամտներին երեկոյեան աղօթքից յետոյ «ոտընկալութեամբ և ջերմեռանդութեամբ» մի կանոն սաղմոս և ուրիշ աղօթքներ են ասում. կիւրակի օրերը պատարագին ներկայ գտնուելուց յետոյ, ամբողջ օրը հոգեւոր գործով և սուրբ վրբի ընթերցանութեամբ են պարապում, իսկ տէրունական և սրբոց տօներին պաշտօն են կատարում. պաշտօն են կատարում և չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը ի պատիւ Քրիստոսի և Աստուածածնի: Պաշտօն կատարելու համար հաւաքուում է բոլոր միաբանութիւնը. կարգապետը վերան շուրջառ է առնում և սկսում է աղօթել, իսկ միւսները հետեւում են նորան: Այդ պաշտօնակատարութիւնների համար նոքա ունին և մի «Աղօթագիրք»¹⁶⁾: Եւ որովհետեւ ժողովուրդը տեսնելով աշխարհական մարդկանց եկեղեցական պաշտօն կատարելիս, կարող էր խորհել և զանազան մեկնութիւններ տալ, նոքա աշխատում են իւրեանց ժողովները գաղտնի կերպով կատարել, որից եղբարց միաբանութիւնը մի գաղտնի

¹⁶⁾ Աղօթագիրքը, որից մի օրինակ այժմ գտնուում է մեր ձեռքում, կազմուած է երկու մասից՝ ընդհանուր և պատարագի աղօթքների. Թէ ընդհանուրը և թէ պատարագի աղօթքները քաղուած են Սաղմոսից և մեր աղօթագրքերից և յարմարեցրած են հետեւողների պահանջներին. դիւաւորապէս ընտրուած են այն աղօթքները, որոնք վերաբերում են Ս. Աստուածածնին: Մեր ձեռքում գտնուած աղօթագրքի օրինակը գրուած է 51 թ. և պատարագի աղօթքների սկզբում ունի հետեւալ վերնագիրը՝ «Աղօթք համառօտաբար ի դեմս անմահ սուրբ պատարագին, առ ի ձեռն թիւրութեան, հետեւող եղբարց, Արտահանեալ ի սուրբ գրոց աղօթից և շարադասեալ ըստ պատշաճի սուրբ խորհրդոյն: 1851 ամիս:

ընկերութեան կերպարանք է ստանում, իսկ նոցա խորհուրդները ու նստերը խորհրդաւոր բնաւորութիւն։ Ընկերութիւնը ունի և մի նշան կամ «էմբլեմ»։ Դա մի բոցավառ սիրտ է, որի միջից դուրս ցայտած կրակի մէջ երևում է ճառագայթաճաճանշ խաչը. սիրտը պսակաձև շրջապատում են թաւ ոտտեր, որ նորա չորս կողմը կիսաբոլորակ են կազմում։ Մենք ասացինք, որ ընկերութեան թղթերի մէջ պահուում է իւր Պոպոյեանի ձեռագիրը ընկերութեան մասին։ Դա մի փոքրադիր չորս թերթից կազմուած, մաքուր, հին Հայոց ձեռագրերի օրինակով գրած տետրակ է, որ կազմուած է երկու մասից՝ ներածութիւնից և կանոններից կամ կարգերից, և կոչուում է «կարգ Հետևողաց»։ Ներածութեան մէջ Պոպոյեանը մէջ բերելով աւետարանի պատուէրը՝ «Միրեցէք զմիմեանս», դատողութիւն է անում այդ մասին և շեշտում է այն բանի վերայ, թէ Քրիստոսի այդ սուրբ պատուէրը լիովին կատարելու համար, բաւական չէ միայն նորան խօսքերով արտայայտելը, այլ պէտք է գործով ևս ասպցոյց տալ։ Ահա այս պատճառով ինքը ևս կամենալով այդ սուրբ պատուէրին գործով ծառայել, սահմանում է «Միաբանութեան կարգը»։ «Ես տրուպս և նուաստացեալս մեղօք, կամելով ընծայել պաշտօն ինչ ծառայութեան ամենօրհնեալ մօրն՝ ողորմութեան սուրբ աստուածածնին, գրում է նա այդ մասին, յարդեանց վաստակոց իմոց ջան արարեալ սահմանեցի զայս կարգ միաբանութեան, որ է իբր ճանապարհ աստուածապաշտութեան վասն ամենասիրեցեալ և ջերմեռանդ աշխարհական եղբարցս իմոց»։

Միաբանութեան կարգը կամ կանոնադրութիւնը, որ կցած է ներածութեան, կազմուած է հինգ յօդուածից կամ կարգից, որոնց վերնագրերից կարելի է իմանալ նոցա բովանդակութիւնը. «Հետևողք այս կարգի գինչ

պարտ են զգննուլ, և զինչ է նշան հետևողութեան նոցա»։ Բ. «Որպիսի կանոնիւ պարտ են սոքա աղօթել, և որպէս պարտ են պաշտել զտերունի տօնս, և ամենայն սրբոց»։ Գ. «Զինչ պահք պարտ են պահել»։ Դ. «Վասն հաղորդութեան պարտ են պատրաստել»։ Ե. «Զինչ են պարտաւորութիւնք միաբանելոցս այսոցիկ»։ Նա արգելում է իգական սեռից միաբանութեան անդամ ընդունել և խնդրում է աղօթել իւր համար, և թեր ու դէմ խօսակցութիւնների տեղիք չտալու համար, աւելացնում է, թէ միաբանութեան կարգը ինքը իւրանից չէ շարադրել, այլ քաղուածք է արել սուրբ հայրերի կանոնադրութիւնից։ «Բայց զայս գործ ոչ նորա հնար, և ընդեմ և եկեղեցական սրբոց հարց կանոնադրութեանց սահմանեմ, ասում է նա, զոր քաւ լիցի, այլ ըստ նոցին կարգադրութեանց բաղդատեալ և կամ ի նոցունց ծաղկաքաղեալ զորս ըստ անգոր մտաց իմոց պատշաճաւորս համարեցա ի սոյն գործ, սահմանեցի զայս կարգ հոգևոր ընկերութեան համառօտ և թիւրին տեսակաւ, որպէս զի բարեպաշտասէր եղբայրք, թիւրութեան հայելով, կարողացին փութապէս յանձնառու լինել, և հետևելով լիցին բարեպաշտ, և երջանիկ յայսմ և յաւիտենական կենաց, և որպէս հարկն է լինել ամենայն ուղարառ քրիստոնէից»¹⁷⁾։ Ընկերութիւնը մինչև 1853 թ., բացի կրօնական—բարեպաշտական ժողովներից, ոչ մի գործի չէ ձեռնարկում. նա այդ ժամանակամիջոցում միայն աշխատում է հաստատուել, ամրանալ և նիւթականապէս հարստանալ։ Մէկ կողմից տարէցտարի աւելանում է միաբանութեան հետևողների թիւը, միւս կողմից առաջին

¹⁷⁾ Պոպոյեանի ձեռագիր տետրակի լիակատար վերնագիրն է՝ «Կարգ Հեաւոյաց արարեալ յԵպիփանոսէ Պոպովեանց յամի տեառն 1846 և Հայկականիս ՌՄԶԵ-ին ի Նոր-Նախիջևան»։

երկու տարուայ ընթացքում հետևողների շարաթական
 տուրքից գոյացած 36 ռուբլի թղթադրամը հետևեալ տա-
 րիների 7 ռուբլի 20 կոպէկ տարեկան տուրքի հետ
 միասին մեծանալով, հասնում է 478 ռուբլու 32 կոպէկ
 արծաթի գումարին: Սակայն ամբանալու և հաստատուե-
 լու հետ միասին ընկերութիւնը այդ միջոցում ենթար-
 կուում է և մեծ վտանգի: Ընկերութեան գաղտնի նիս-
 տերը, որ յայտնի բան է, ծածուկ չեն մնում հասարակու-
 թիւնից, և նորա նպատակների անորոշութիւնը շուտով
 առաջ են բերում հասարակութեան մէջ զանազան թեր-
 ու դէմ խօսակցութիւններ, զանազան ենթադրութիւննե-
 ր և կասկածանքներ են յարուցանում նորա նպատակների
 մասին. նա մասնաւանդ կասկածելի են երևում հասարա-
 կութեան աչքին հետևողների ծիսակատարութիւնները և
 կրօնական պաշտամունքը: Չատերը կարծում են, որ հե-
 տևողները աղանդաւոր են և նոցա կազմած միաբանու-
 թիւնը նպատակ ունի հայերի մէջ մի նոր աղանդ առաջ
 բերելու: Եւ ճշմարիտն ասած կասկածելու և զանազան
 ենթադրութիւններ անելու տեղիք էլ կար. ինչ ասել է
 անորոշ նպատակի համար փող ժողովելը, անդարգացած,
 անգրագէտ, կիսակիրթ երիտասարդների շուրջառ առնե-
 լը, պատարագի աղօթքներ կարդալը և զանազան եկե-
 ղեցական արարողութիւն կատարելը: Այդ կասկածանք-
 ները ու ենթադրութիւնները, որ առաջին ժամանակները
 խուլ կերպով էին արտայայտուում և բամբասանքի բնա-
 ւորութիւն էին կրում, գնալով այնքան սաստկանում են,
 որ սկսում են վտանգ սպառնալ նոյն իսկ ընկերութեան
 գոյութեան: Արդէն հետևողների սիրտը սկսում է վախ
 ընկնել, արդէն թուլասիրտներից մի քանիսը ընկերու-
 թիւնը թողնելու և միաբանութիւնից բաժանուելու տրա-
 մադրութիւն են ցոյց տալիս: Ընկերութեան ղեկավար-
 ները տեսնելով, որ եթէ գործը այսպէս շարունակուի,

միաբանութիւնը կարող է իսպառ քայքայուել, մտածում են ընկերութեան խորհրդաւոր բնաւորութիւնը փոխել և պարզ կերպով որոշել նորա նպատակը, մի խօսքով օրինական ձև տալ նորան: Եյդ ժամանակին է վերաբերում ընկերութեան համար նոր կանոնադրութիւն կազմելու և նորան հաստատել տալու ձգտումը, այդ ժամանակին է վերաբերում և այն ընդհանուր երդմնագրի կազմելը, որի մէջ բացայայտ կերպով որոշուած է ընկերութեան նպատակը՝ «Մարգել երեսուն Լուսաւորչադաւան հայ որը և ազրառ անտէր մանկունս ի հոգևորական կարգէ յոր և իցէ քաղաքաց»: Երդմնագիրը, որ իւր ճակատին ընկերութեան նշանի տակ կրում է՝ «Յանուն ամենօրհնեալ սրբուհւոյ Աստուածածնի» վերնագիրը և վերջում կարգապետի ու առաջաւորների ստորագրութիւնները, իւր բովանդակութեամբ արժանի է ուշադրութեան, որովհետև բովանդակում է իւր մէջ, բացի բացորոշ կերպով արտայայտուած նպատակից, և ընկերութեան կազմակերպութեան և նորա ապագայում բռնելիք դիրքի մասին տեղեկութիւններ և հետաքրքիր մանրամասնութիւններ: Նա գրուած է կանոնադրութեան ձևով և բաղկացած է 13 առանձին յօդուածից՝ «Մեք միաբանեալ եղբարքս ունիմք զայսպիսի կանոնական սահմանադրութիւն գի յամենայօժար սրտէ մերմէ կապակցեալ սիրով ընդ միմեանս պարտաւորեմք մինչև ցօր մահուան մերոյ անկեղծ եղբայրութեամբ վարել ընդ միմեանս՝ օգնել միմեանց, և միակամ սիրով դիմել ի պայծառութիւն միաբանութեանս: Մեք միաբանեալքս պարտական եմք ամ ըստ ամէ մինչև ցօր մահուան մերոյ տալ միաբանութեանս տուրս դրամոց, ըստ կարգաւորեալ չափուն, և զայնոսիկ դրամս մեր ամ ըստ ամէ անմիջապէս տալ ի կայսերական գանձարանն, վասն ապահովութեան և շահաբերութեան յանուն միաբանութեանս»:

«Եւ արդ յորժամ առաջնորդութեամբ Աստուծոյ յանցըս քանի մի ամաց աճեսցի եղբայրութիւնս մեր և բազմասցի գումար դրամոցն մերոց որ լինելոց է ի կայսերական գանձարանին, մինչև բաւական լինելոյ տրուիք եղբարց կամ շահաբերութեամբ դրամոց ըստ բարեկարգեալ օրինաց մարդիկ երեսուն լուսաւորչադաւան հայ որք և աղքատ անտէր մանկունս ի հոգեկորական կարգէ յոր և իցէ քաղաքաց, յայնժամ պարտական եմք դիմել առ սբ. գահըն էջմիածնայ և յայտնել զխորհուրդ մեր սրբազան հօրն մերոյ կաթուղիկոսին. և նորին առաջարկութեամբն խընդրել յամենողորմ կայսերէն շնորհել մեզ իրաւունս յատուկ միաբանութեանս անուամբ քանալոյ վարժատուն ի նորնախիջևան քաղաքիս վասն վերոյիշեալ մանկանցն, իսկ եղբայրութիւնս մեր պարտ է լինել վերատեսուչ նոյն վարժատան, և ի ձեռս իւր ունել զամենայն պէտս և զհոգացողութիւնս նորին»:

«Վասն բարւոք կառավարութեան միաբանութեանս ունիլ պարտեմք եղբայր որ ընտրեալ, և կարգեալ ի մէնջ մինչև ցօր մահուան նորին կարգապետ կամ վերատեսուչ անուամբ և նա պարտաւորի ըստ կարգաւորեալ կանոնաց և իրաւանց վարել ըզպաշտօն իւր»:

«Եւ ընդ սմին պարտեմք ունիլ ի միաբանութենէս մերմէ վասն գործակատարութեան և օգնականութեան կարգապետին երկուս յառաջագէմ եղբարս ժամանակաւոր ընտրութեամբ որք պարտ են ըստ յատկացեալ պարտաւորութեան իւրեանց հոգայ ընդ կարգապետին վասն բարւոք կառավարութեան և պայծառութեան միաբանութեանս»:

«Նոյնպէս ի վերայ դրամոց միաբանութեանս պարտեմք նշանակել ըզմի որ յեղբարց յարժանաւորագունից գանձապետ անուամբ և նա պարտ է ըստ յատկացեալ կանոնադրութեանց կատարիլ զպաշտօն իւր»:

«Այլ և առ ի ուղիղ կարգաւ ընթանալոյ գործոյս ունիմք սահմանադրեալ կանոնական պէս պէս կարգաւորութիւնս, և ըստ այնոցիկ բարեկարգեալ կանոնադրութեանց պարտական եմք կառավարել ամենախորին եղբայրասիրութեամբ առանց ինչ ընդդիմաբանութեամբ»:

«Իսկ եթէ զկնի ժամանակաց հարկեսցի մեզ առնել փոփոխութիւնս ինչ ի կանոնադրութեանց միաբանութեանս յայնժամ պարտաւոր եմք միաբան խորհրդով առնել զփոփոխութիւնս»:

«Ի հաւատարմութիւն անլուծանելի եղբայրութեանս մերոյ ստորագրեցաք ի մատենի միաբանութեանս, և եթէ պատահեցի մեզ նոր եղբայր ընդունել, և նա պարտաւորի անշուշտ ստորագրել ի նոյն մատենին, և կոչել ընդ մեզ եղբայր»:

«Իսկ եթէ յետ ժամանակաց ի միաբանելոցս կամեսցի որ հրաժարիլ յեղբայրութենէս ունիմք զնա առանց ինչ արգելանաց ի բաց առնել, նոյնպէս և զայնոսիկ եղբարս, որք ընդդիմաբանութեամբ հակառակութեամբ, խռովութեամբ, և անվայել քաղաքավարութեամբ վարեսցին ընդ մեզ, բայց զդրամսն զոր ընծայեալ իցէ նա չպարտաւորեմք վերադարձուցանել առ նա, այլ պահել ի գումարս դրամոց միաբանութեանն»:

«Եւ եթէ պատահեցի այնպիսի ոք, որ ընծայեցէ միաբանութեան գումար ինչ դրամոց, պարտական եմք և զայնոսիկ դրամսն ընդունել շնորհակալութեամբ, և նորին անուամբ մուծանել ի դիր, ի յիշատակ անմոռանալի պարգևաց նորին»:

«Ահա նպատակ եղբայրութեան մերոյ վասն որոյ ունիմք մեզ յոյս հաստատ և առաջնորդ զսուրբ աստուածածին, որոյ անուամբ սահմանեցաք զգործս զայս»:

«Արդ եթէ ամենողորմն Աստուած շնորհեցէ մեզ հասանել բաղձանաց մերոց, յայնժամ պարտիմք վերոյ

յիշեցեալ գործոցս զկատարումն տալ, և եթէ ի կենդանութեանս մերոյ չժամանեմք առնել, յայնժամ յետնորդք մեր պարտական են առանց ինչ զանցառութեան և խափանելոյ բան մի ի նպատակէս մերմէ առնել զկատարումն, ի փառս ամենակալին Աստուծոյ, և ի պատիւ պաշտպանիս մերոյ ամենամարուր մօրն ողորմութեան սրբոյ աստուածածնին, և յօղուտ լուսաւորութեան որբ և աղքատ անտերունջ մանկանց սիրելի ազգիս մերոյ»:

1858 թուականին գալիս է Նախիջևան Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանը, որ Մատթէոս եպիսկոպոս վեհապետեանի Հաշտարխանի թեմը տեղափոխուելուց և երջանկայիշատակ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի մահից յետոյ, նշանակուած էր Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի առաջնորդ: Վարդապետը իջևանում է Պոպոյեանի տանը և զբաղուում է եկեղեցական գումարների և նոցա առթիւ հասարակութեան մէջ ծագած մեծ խռովութիւնների և երկպառակութիւնների խնդրով: Նա ի միջի այլոց հետաքրքրուում է և Հոգևոր ընկերութեան գործով, որի մասին հասարակութեան մէջ այդ ժամանակ շատ աննպաստ կարծիքներ էին տարածուած: Ընկերութեան խորհուրդը իմանալու և նորա մասին հասարակութեան մէջ եղած տարաձայնութիւնները պարզելու համար, նա առաջ ըսկոում է հարց ու փորձ անել Պոպոյեանին, որից և լիութի տեղեկութիւն է ստանում ընկերութեան թէ սկսուելու, թէ անցեալի և թէ ներկայ հանգամանքների մասին: Հասկանալով, որ եթէ վերանան ընկերութեան միջից անխորհուրդ ծխակատարութիւնները, որ անշուշտ առաջ էին եկել հիմնադրի և հետևողների անզարգացողութիւնից, ընկերութիւնը իւր բարի նպատակներով ապագայում կարող է մի օգտաւէտ բարեգործական հաստատութիւն դառնալ քաղաքի հայ հասարակութեան համար, առաջնորդը իւր մօտ է հրաւիրում միաբանութեան բոլոր հե-

տևողներին, գտվում է նոցա եռանդը, խրախուսում է նոցա ձեռնարկութիւնը և յորդորում է մի կողմ թողնելով հասարակութեան մէջ տարաձայնութիւն սերմանող ծխակատարութիւնները, հետամուտ լինել հաստատել տալու կանոնադրութիւնը և ձեռնարկել այն բարեգործութեան, որ համապատասխանում է ընկերութեան բուն նպատակներին։

Եւ որպէս զի ընկերութիւնը բոլորովին փոխուած լինի և հասարակութեան աչքին վստահելի և օրինաւոր ձև ստանայ, նա փոխելով ընկերութեան անունը, կոչում է նորան «Եղբայրութիւն խրախուսչաց աղղաշահ վաստակոց» և որտեղ որ լինում է, ինչ շրջանի մէջ նստում, վեր է կենում, ամեն տեղ մեծ գովասանքով է խօսում նորա մասին։

Այդ ժամանակ արդէն ընկերութեան գումարը աճելով, հասել էր 903 ռ. ընկերութեան ղեկավարները աւաջնորդի խրախուսանքի աղղեցութեան ներքոյ սկսում են աւելի եռանդով գործել։

Նորա աշխատում են արւարացնել նորա իւրեանց վերայ դրած յոյսերը և շուտով իրագործուած տեսնել աղքատ մանուկների կրթութեան գործը։

Եւ որովհետև այդ նպատակի իրագործումը կախուած էր մայր գումարի աճելուց, նորա սկսում են ամեն տեսակ ջանք ու աշխատանք գործ դնել հարստացնելու ընկերութեան գանձարանը։

Նորա ահագին տոկոսներով (18 տոկոս) մայր գումարը տալիս են ընկերներից մէկին շահեցնելու, նորա ընկերութեան փողով առևտուր են անում յօգուտ ընկերութեան, նորա տօնավաճառներից էժան դնով ապրանք են բերում և թանգ դնով բաժանում միմեանց մէջ, մի խօսքով ձեռնարկում են այն բոլոր միջոցներին, որին դիմում է ամեն մի անհատ, որ իւրեան նպատակ է դրած լինում անպատճառ հարստանալու։

Վերջապէս 64 թուին նորա այնքան կարողանում են աճեցնել գումարը, որ հնարաւոր են համարում առաջին բարի գործը անել։

Նորա այդ թուականին երեք հա-

ըլիւր ռուբլի են ուղարկում Նկատերինոգարի Հայոց դըպ-
րոցին Չերքեզահայոց երիթաների կրթութեան համար,
իսկ հետեւեալ տարին արդէն աճրան զօրանում է գան-
ձարանը, որ վստահանում են քաղաքումս մի ընթերցարան
բանալու ձեւնարկել, որ պիտի կոչուէր «Թանգարան վեր-
ժանութեան», բայց որ դժբաղդաբար մեզ անյայտ պատ-
ճառով պոլսի չէ զալիս: Ընկերութեան կանոնադրութիւնը,
որ հաստատել է երջանկայիշատակ Գէորգ չորրորդ կա-
թողիկոսը 1867 թ. Սեպտեմբերի 25 ին, «Նոր-Նախի-
ջեանու Հայոց Մարդասիրական ընկերութիւն յանուն սըլ-
բոյ Աստուածածնի»¹⁸⁾ անուանով ընկերութեան նպատակը

¹⁸⁾ Հաստատուած կանոնադրութիւնը դրոշմուած է կա-
թողիկոսական կնքով և ունի հետեւեալ մակագրութիւնը՝
«Զվերողրեալ կանոնադրութիւն Մարդասիրական ընկերութեան
Հայոց Նոր-Նախիջեանու՝ նուիրելոյ ընդ պաշտպանութեամբ
ամենօրհնեալ և միշտ կուսի Մարիամու, հաստատմբ փոփոխե-
լով Վյօգուածն է. ըստ նշանակելոյն ի կոնդակի մերում հա-
ւով Վյօգուածն է. ըստ նշանակելոյն ի կոնդակի մերում հա-
ւով 352 ի 25 Սեպտեմբերի 1867 ամի Յորոյ վկայութիւն
դրոշմմբ զՀայրապետականս մեր զկնիք, վաւերացուցեալ Մե-
րովս ստորագրութեամբ: Կանոնադրութիւնը կազմուած է հինգ
գլխից՝ Վերաւունք Մարդասիրական ընկերութեան, Դրամագլուխ
ընկերութեան, Հրջան գործունէութեան, Ժողով ընկերութեան,
ընդհանուր ժողով անգամոց ընկերութեան: սորա բոլորը միա-
սին պարունակում են իւրեանց մէջ 20 յօդուած, որոնցից ար-
ժանի են ուշադրութեան հետեւեալները՝ «վասն կառավարու-
թեան տնտեսական գործոց ընկերութեան լինի ժողով կամ
խորհրդարան բաղկացեալ յերկոտասան հոգաբարձուաց, ընտրե-
լոց ի թուոց անգամոց ընկերութեան միաձայն հաճութեամբ:
Հոգաբարձուք ընտրին ի միջոյ իւրեանց գնախազահ, զգանձա-
պետ, զգործակատար և զեփուս: հոգաբարձուս վասն ժառան-
գաւորաց դպրոցին, բայց վերջինքս այս պարտ են լինել ուսեալ
և հմուտ և հաստատեալ ի նորին վեհափառութենէ, սրբազնա-
կատար կաթողիկոսէն ամենայն Հայոց: (յօդ. Ժ.)

«Անգամբ ընկերութեան կարեն լինել միայն բնակիչք Նա-
խիջեան քաղաքի, իսկ Հայք օտար քաղաքաց ցանկացողք լինել
նպաստամատոյց ընկերութեան, կոչին նախանձաւորք ընկերու-
թեան: (յօդ. Ը.)

«Ի խափանել ընկերութեան ի հետեւումս որպիսի և իցէ
դիպուածոյ, դրամագլուխ նորին և այլ ամենայն շարժական և

հետեւեալ կերպով է որոշում. «Մարդասիրական ընկերութիւն Հայոց Նոր-Նախիջևանայ հիմնեալ էր ի 25 մայիսի 1853 ամի յանուն ամենօրհնեալ սրբոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին նպատակաւ հիմնելոյ ի քաղաքիս զՀոգեւոր դպրոց և հրահանգելոյ ի նմին զմանկունս չքաւոր հոգեւորականաց, բայց բանգի նորին վեհափառութիւն սրբաշնակատար փաթուղիկոսն Ամենայն Հայոց Տէր Գէորգ Գ. բարեհաճեցաւ սահմանել ի Սուրբ Խաչ վանս քաղաքիս զժառանգաւորաց դպրոց ընդ տեսչութեամբ վանահօր և երկուց հոգաբարձուաց կարգելոյ ի նորին վեհափառութեանէ, ուստի անգամը Մարդասիրական ընկերութեան Հայոց, գտանելով համեմատ նպատակի իւրեանց, յօժարութեամբ սրտի նուիրեն զտարեկան տոկոսիս դրամագլխոյ ընկերութեան և դրաժանորդագինն, ըստ ներքոյ ելեալ կանոնադրութեանցն համաձայն ի պահպանութիւն դպրոցին ժառանգաւորաց, տնտեսական կառավարութեան լինելով ի ձեռս ընկերութեան»։ Հանգուցեալ վեհափառի այդ առ-

անշարժ կայք վճռով ընդհանուր ժողովոյ ի գործ դնին ի պէտս այլոյ որպիսի և իցէ բարեգործական ձեռնարկութեանց ի Նախիջևան քաղաքի։ (յօդ. ԺԹ.)

«Վճիռք ժողովոյն լինին բազմութեամբ ձայնից»։ (յօդ. ԺԲ.)

«Ընկերութեան պարտ է հոգալ զտնտեսական կառավարութենէ ժառանգաւորաց դպրոցին որ ի սուրբ Խաչ վանս քաղաքին Նախիջևանայ, այսինքն, Ա. հոգալ և գտանել զվարժապետս—զգաստարակս, Բ. հոգալ զհարկաւորելի մատեանս և զայլ ամենայն կարեւոր պիտոյս և, Գ. զծախս կառավարութեան ընկերութեան»։ (յօդ. Է.)

«Պատրաստական դրամագլուխն, որոյ զումարն է երկու հազար ուրբի արծ. կարէ յանձն լինել ընդ ընդհանուր երաշխաւորութեամբ Հոգաբարձուաց ի շահեցողութիւն, ի ձեռս մասնաւոր անձանց, գլխաւորապէս ի ձեռս անդամոց ընկերութեան գոյացեալ տոկոսիքն պատրաստական գումարին ծախին ի պէտս ընկերութեան համաձայն նպատակի նորին. նոյնպէս դրամագլուխն կարելի է ծախել ի պէտս անհրաժեշտ կարեւորութեան, բայց և ոչ աւելի քան զկէսն»։ (յօդ. Ե.)

Թիւ արձակած սրբատառ կոնդակը ապագայում Թիւրի-
մացութիւնների տեղիք չ'տալու համար, ուղղում է կանո-
նադրութեան է. յօդուածը, որի մէջ խուլ և անբաւական
կերպով է որոշուած ընկերութեան յարաբերութիւնը դէ-
պի գպրոցը: «Հաստատեմք, ասուած է կոնդակի մէջ, զկա-
նոնադրութիւն ընկերութեանդ ձերոյ, զոր ընթերցաք ու-
շի ուշով, և ուղղեցաք զյօդուածն է. այսպէս՝ «Ընկերու-
թիւնն պարտի հոգալ զտնտեսական կառավարութիւն ժա-
ռանդաւորաց դպրոցին որ ի սուրբ Խաչ վանն բաղաբին
Նախիջևանայ, այսինքն Ա.) հոգալ զամենայն կարեւոր պի-
տոյս ուսումնարանին, Բ.) Առնել զծախս կառավարու-
թեան ընկերութեանն. Գ.) Գնել զդասական մատեանս
կարեւոր ի դպրոցին, ըստ ընտրութեան և առաջարկու-
թեան վանահօրն և հոգաբարձուաց. Դ.) Հատուցանել զթո-
շակն վարժապետաց, ընտրելոց ի վանահօրէն և ի հոգա-
բարձուացն, համաձայն կանոնադրութեան հրատարակելոյ
յուսումնական խորհրդոյն որ ի Մայր Աթոռն ի ս. Էջ-
միածին»¹⁹⁾:

19) Մարգասիրական ընկերութեան պատմութիւնը մենք
բաղել ենք ընկերութեան թղթերից, որ ամենայն պատրաստա-
կանութեամբ մեզ տուեց օգտուելու ընկերութեան գործաւս
Տէր Սարգիս քահանայ Ասկերչեանը, որի համար և մենք յայտ-
նում ենք բարեկրօն հօրը մեր առ ի սրտէ շնորհակալութիւնը:
Ներկայումս գայութիւն չունի ոչ դպրոցը ոչ էլ ընկերութիւնը:
Առաջինը փակուեց սորանից երկու տարի առաջ, իսկ երկրորդը
թէ և իւր գործունէութիւնը դադարեցրեց Նոյնպէս դպրոցի
փակուելու հետ միասին, բայց պաշտօնապէս փակուած յայտա-
բարուեց միայն ներկայ թուականին Յունիսին: Ընկերութեան
ստացւածքը ազգիս վեհափառ հայրապետի սրբատառ կոնդա-
կով տնօրինուեց յանձնելու տեղիս եկեղեցական Հոգաբարձու-
թեան այն պայմանով, որ Հոգաբարձութիւնը չորս դիշերօթիկ
սան պահէ—երկուսը Գէորգեան ճեմարանում, երկուսը Նոր-Նա-
խիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմական դպրանոցում, որովհետեւ
ընկերութեան նպատակն էր հոգևորականացունել պատրաստել:

7.

Վանքի կառավարութիւնը ի սկզբանէ անտի դաշնակց է վանահայրերի ձեռքին, որոնք կառավարել են նորան առաջ Ռուսաստանի առաջնորդների հսկողութեան ներքոյ, յետոյ Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ թեմակալների, երբ Ռուսաստանի առաջնորդութիւնը բաժանուել է Հաշտարխանի և Բեսարաբիոյ թեմերին և, վերջապէս, Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսի հսկողութեան ներքոյ, երբ բոլոր Հայոց վանքերը յանձնուել են նորա տեսչութեան: Վանահայր չեղած ժամանակը միշտ նշանակուել է մի քահանայ, որ ազարակացւոց կրօնական պիտոյքները հոգալու հետ միասին կառավարել է և վանքը նախկին «Հոգևոր դատարանի» և յետոյ բացուած Նախիջևանի «Հոգևոր կառավարութեան» հսկողութեան ներքոյ, Քառասնական թուականներից մինչև 1883 - 84 ը, վանքի տնտեսական կառավարութիւնը բաժանուած է եղել կրօնականից. տրնտեսականը գտնուել է աշխարհականների, իսկ կրօնականը վանահայրերի տեսչութեան ներքոյ: Պառավարութեան տրնտեսական մասի կրօնականից բաժանելու գլխաւոր պատճառը եղել է այն մշտական անբաւականութիւնը, որ տեղի է ունեցել քաղաքացւոց և վանահայրերի մէջ վանքի նիւթական միջոցների վերաբերութեամբ: Ժողովուրդը հիմնուելով այն Հայի մէջ արիւն և մարմին դարձած համոզմունքի վերայ, որ եկեղեցին ժողովրդինն է, որովհետեւ նա է հոգում նորա բոլոր տնտեսական պիտոյքը, նա պահում նորան, իրեն միշտ իրաւունք է համարել խառնուել վանքի տնտեսական կառավարութեան մէջ, հսկել նորա եւ և մուտքի կանոնաւորութեան վերայ և չ'թողնել, որ անհատների ձեռքով վատնուի ժողովրդի սեփականութիւնը. իսկ վանահայրերից շատերը, փոխանակ աշխատելու իւրեանց անշահասիրութեամբ գրաւելու ժողովրդի:

անիւր, վստահելի երևելու նորա աչքին և դորանով նորա
 տեղի ու անտեղի վանքի կառավարութեան գործի մէջ
 խառնուելու և բողոքելու առաջն առնելու, ընդհակառա-
 կը իւրեանց շահասիրութեամբ, անհոգութեամբ, վնասա-
 կար գործերով և կարգադրութիւններով շատ անպամ տե-
 ւիք են տուել բամբասելու և պահանջելու վանահօր պաշ-
 տօնանկութիւնը, որից առաջ է եկել այն ցաւալի հան-
 դամանքը, որ վանահայրերը յաճախակի փոխուել են և
 վանքը համարեան միշտ զրկուած է եղել վանահայրական
 կայուն իշխանութիւնից: Հոգևոր իշխանութիւնը կամե-
 նալով բաւալ վանահայրերի և ժողովրդի մէջ եղած ան-
 բաւականութիւնները և մէկ անգամ ընդ միշտ վերջ դնել
 երկպառակութիւններին, վանքի տնտեսական մասը հա-
 նելով վանահօր իշխանութեան տակից, յանձնել է առաջ
 Ս. Էջմիածնի Նախիջևանի աթոռակալին, յետոյ մի ա-
 ռանձին հոգաբարձուի և, վերջապէս, վանական կառա-
 վարութեանը: Բայց զժբաղդաբար դորանով ևս իշխանու-
 թիւնը չէ հասել իւր նպատակին: Ընդհակառակը դարա-
 նով աւելի ևս զրգուել են կրքերը և գնալով մեծ ծա-
 ւալ են ստացել խռովութիւնները, որովհետև հոգևոր իշ-
 խանութիւնը վերոյիշեալ կարգադրութիւնը անելով, նոյն
 ժամանակ չէ հոգացել ճշտիւ որոշելու վանահօր և տըն-
 տեսական մասի կառավարիչների իրաւունքների սահմա-
 նը, չէ աշխատել նոցա յարաբերութիւնները կանոնաւո-
 րելու և, որ զլիսաւորն է, խիստ կերպով հսկելու, որ
 անխախտ կերպով և անխափան կատարուին իշխանու-
 թեան դրած պայմանները: Անբաւականութիւնները նա
 մանաւանդ սաստկացել են, երբ վանքում բացուել է ժա-
 ռանգաւորաց դպրոցը, որովհետև այդ ժամանակից գործի
 մէջ սկսել է խառնուիլ և Մարդասիրական ընկերութիւ-
 նը, որի շահերը պահանջում էին, որ թէ վանահայրերը
 և թէ վանքի տնտեսական մասի կառավարիչները իւ-

րեանց վերայ կաթուղիկոսից դրուած պարտականութիւնները դէպի ուսումնարանը կանոնաւոր կերպով կատարեն: Երջանկայիշատակ Գէորգ կաթուղիկոսի դրած պայմաններով վանքի տնտեսական կառավարութիւնը տարէցտարի պէտք է հոգար դպրոցի սնունդը և վառելիքը, իսկ վանահայրը պարտական էր կատարել դպրոցի վերատեսչութեան և կրօնուսոյցի պաշտօնները, մնայեալ բոլոր կարօտութիւնները յանձն էր առել հոգալու իւր միջոցներից ընկերութիւնը: Խռովութիւնները առաջ էին դալիս այն հանգամանքից, որ կամ վանահայրերը օրինաւոր կերպով չէին կատարում իւրեանց պարտականութիւնը, կամ տնտեսական մասի կառավարիչները ժամանակին և կանոնաւոր կերպով չէին հասցնում աշակերտների համար նշանակուած սնունդն ու վառելիքը: Ինչպես կուզի, որ այդ դէպքում կառավարիչների անձնական յարաբերութիւնները, խնամութիւնն ու բարեկամութիւնը մեծ դեր էին խաղում: Բաւական էր լինում, օրինակի համար, որ Մարդասիրական ընկերութիւնից ընտրուած ու կաթուղիկոսից հաստատուած դպրոցի երկու հոգաբարձուն և կառավարիչները վատ յարաբերութեան մէջ լինէին վանահօր հետ, որ յայտարարութիւն տային ընկերութեան խորհրդարանին, թէ վանահայրը անընդունակ է դպրոցը կառավարելու —, և ահա ընկերութիւնը դիմում էր կաթուղիկոսին և խնդրում էր հեռացնել վանահօրը և մէկ ուրիշին նշանակել, թէ և հոգաբարձուները շատ անգամ այնպիսի մարդիկ էին լինում, որ չէին կարող դատաւոր լինել վանահայրերի գիտութեան կամ անընդունակութեան: Բաւական էր լինում, որ ընկերութիւնը մի տարի մի որ և է անյաջողութիւն ունենալ, ինչպէս այդ պատահել է 76 թուականին, երբ գանձապահ Խաչերես Ալաջալեանի ինքնասպանութեան պատճառով կորել է ընկերութեան հինգ հազար ռուբլու չափ գումարը, որ ըն-

կերութիւնը սկսէր աւելի պահանջել վանքից, նա մանաւանդ որ դպրոցը վնասով մեծանում էր և ծախսերը աւելանում: Հոգևոր իշխանութիւնը վանքի տնտեսական կառավարութիւնը բաժանելով կրօնականից, դորանով ոչ թէ միայն չէ կարողացել վանքի տնտեսական կամ նիւթական միջոցների վերաբերութեամբ քաղաքացւոց և վանահայրի մէջ եղած խռովութիւնները դադարեցնել, այլ և մինչև անգամ չէ կարողացել բարոյքել տնտեսական կառավարութիւնը այնպէս, ինչպէս որ ցանկալի է: Դուրս անյաջողութեան պատճառն էլ պէտք է որոնել տրնտեսական մասի կառավարիչների անձնաւորութեան մէջ: Ս. Էջմիածնի Նախիջևանի աթոռականները, որոնց ի սկզբնէն անտի յանձնուած է եղել վանքի տնտեսական մասի կառավարութիւնը, ինքեանք մասնաւոր գործի տէր լինելով, քաղաքի քաղաքադաւթութեան պաշտօնը ևս վարելով, միջոց չեն ունեցել վանքի վերայ հարկաւոր ուշադրութիւնը դարձնել և ստիպուած են եղել նորա կառավարութիւնը յանձնել մի մասնաւոր հոգաբարձուի և ամեն բանում հաւատալ նորան, իսկ վանական կառավարութեան անդամները թէև ինքեանք են ամեն բան կառավարել, բայց չհասկանալով վանքի նշանակութիւնը, շատ անգամ նեղ, վաճառականական հաշիւներ են գործ դրել, օրէնքին հակառակ կարգադրութիւններ են արել, որով և վնասել են նորա թէ բարոյական և թէ տնտեսական շահերին: Վանական կառավարութեան անդամները, օրինակի համար, իւրեանց գործունէութիւնը սկսել են նորանով, որ ծախել են վանքի անասունները և այդ վաճառումից գոյացած 8 հարիւր ռուբլի գումարով շինեց պարտէզում այժմ գոյութիւն ունեցող փայտեայ շինութիւնները երաժշտութեան, մառանի և պարեհեկոյթների համար, որով պարտէզին տուել են այն բնաւորութիւնը, որ նա ունի այժմ: Այդ գործողութեամբ կառավարիչնե-

րը, ճիշտ է, աւելացրել են վանքի նիւթական միջոցները, որովհետեւ պարտէզը, որ առաջ համարեաւ ոչ մի եկամուտ չէր բերում, այնուհետեւ սկսել է արդիւնք տալ վանքին, բայց դորանով նորա վնասել են նորա բարոյական շահերին: Մինչև այդ ժամանակը պարտէզը մի դեպեցիկ զբօսատեղի է եղել, որ ժողովրդի համար փոխանակում է եղել նոցա խռիմում թողած այգիները և ծառաշատ պարտէզները: Ամառուայ չոգ և փոշոտ օրերին երեկոյեան դէմ բազմաթիւ կառքեր են կանգ առնում եղել պարտէզի դրան առաջ և ամբողջ պարտէզը լրցուում է եղել խայտաճամուկ բազմութեամբ. ստուերաշատ ծառերի տակ, սիգաւէտ մարգերի վերայ յորպէս ու կապերտներ են փռուում եղել և տանից բերած ուտելիւղէնը հանուել նահապետական պարզ սփռոցի վերայ, որի չորս բոլոր երեկոյեան ժամերգութեանը ներկայ գտնուելուց և կուշտ զբօսնելուց յետոյ, բոլորում են եղել եկողները: Այդ տեղ արեւցողութիւնը և անբարոյականութիւնը տեղ չեն ունեցել, համեստ դուարճութիւնը, մաքուր, պարզ նահապետական բաւականութիւնները այդ զբօսանքի յատկանիշն են եղել: Բայց վանական կառավարութեան վերոյիշեալ կարգադրութիւնից յետոյ, ամեն բան փոխուել է. պարտէզը սկսել է կամաց-կամաց կորցնել իւր նահապետական պարզութիւնը և ստանալ այն գոյնն ու բնաւորութիւնը, որ առհասարակ ունենում են մեծ քաղաքների մօտ դոյութիւն ունեցող զբօսատեղիները: Պարտէզը այդ ժամանակներից սկսում են յաճախել կասկածելի ընկերութիւններ, Բաքոսի երկրպագուները, Ռոստովի և Նախիջևանի Ոսկի երիտասարդութիւնը... թեթեւ երաժշտութիւնը, երգեհոնը և զուռնան ընկերանում են և կազմում մի համերգ, որ վիրաւորում է Հայի կրօնական զգացմունքը, պղծում է վանքի մաքրութիւնը... Եւ մառանը նպաստում է դորան. չէ՞ որ մառանապետը պէտք է աւե-

լիքով վերադարձնէ այն փողը, որ տալիս է վանքին իբրև կապալադրամ։ Նոյն վանական կառավարութեան անդամները հետևելով իւրեանց նախորդ վանքի տնտեսական մասի կառավարիչ — հոգաբարձու Գէորգ Խաթրանեանի օրինակին, որ 1875 թուին 8 տարի ժամանակով և 50 ռուբլի տարեկան վարձով պայման էր կապել Նախիջևանի բնակիչ Սարգիս Քիստեանի հետ, որի զօրութեամբ նորա ձեռքն էր անցել վանքի հողից 60 կանգուն լայնութեամբ և 80 երկայնութեամբ մի տարածութիւն ամարանոց շինելու համար, վերանորոգել է յիշեալ վաճառականի հետ նոյն պայմանը, աւելացնելով նոյն քանով հողի քանակութիւնը, վարձադրամը 75 ռ. և ժամանակամիջոցը 12 տարի նշանակելով²⁰⁾։ Մենք, յայտնի բան է, հակառակ չենք,

²⁰⁾ Վանքի վանահայր Վիւրեղ վարդապետ Սրապեանը աւելի ևս առաջ է գնացել. նա 1884 թուականին վանական կառավարութեան լուծուելու միջոցով նորից փոխել է պայմանը, Քիստեանին տուած հողի քանակութիւնը 4 օրավարի հասցնելով, 25 տարի ժամանակամիջոց նշանակելով և պայման դնելով, որ ժամանակը անցնելուց յետոյ, հողը վերայ գրտնոտած շինութիւնները վանքին մնան, Հանգուցեալ Վիւրեղ վարդապետի պայմանագիրը պարունակում է իւր մէջ 6 յօդուած՝ «1. Երկու պայմանք երկու տանցն՝ զորս պայմանեալ էր վանական կառավարութեան ի 1874 և ի 1879 ամսն՝ այժմէն իսկ ընդին և ոչ ևս գօրեցեն».

«2. Ի հողոյ վանացս չորս արբունի գետեատին գետին յանձնի Մեծապատիւ Սարգիս աղայի Քիստեանց սկսեալ յառուէն որ ի ձորէն՝ յարեւից կուտ տանցն՝ զառ ի վերն ամենայն և ի բարձրաւանդակին, անկել նմա ծառատունկ շուրջ զտամբքն և սերմանել կանաչեղէնս ըստ պիտելոյն».

«3. Իրաւունք են Սարգիս աղայի Քիստեանց զպս չորս գետեաթինս պատել պարսպաւ կամ ցանկով որպէս և զիարդ ձեռնառու լիցի նմա, և զբարինսն տալ ի բարահանքէ վանացս».

«4. Իրաւունք են Սարգիս աղայի Քիստեանց բաց յերկուց տանցն՝ շինել այլ ևս տունս եթէ պիտոյասցի».

«5. Այս չորս գետեաթին գետին ի հողոյ վանացս՝ մնասցէ ի ձեռս Սարգիս աղայի Քիստեանց առանց ինչ վարձու ամս բսան և հինգ ի 1884 ամէ ց 1908 ամ Փրկչին ի դործել և ի տնկել և ի շինել».

որ վանքի կառավարիչները այս կամ այն միջոցով արդիւնաբերեն հողերը, քայց կարծում ենք, որ նորա իւրեանց կարգադրութիւնները պէտք է հիմնեն տիրոջ օրէնքի վերայ, որպէս զի ապագայում վանքը շտուփի: Հոգաբարձուի և վանական կառավարութեան անդամների վերոյիշեալ գործողութիւնների մէջ երկու տեսակ անկանոնութիւն կայ՝ նախ, որ կառավարիչները իրաւունք չունէին այդպիսի պայմաններ կապել առանց բարձր հոգևոր իշխանութեան թոյլատուութեան, երկրորդ, որ նորա պայմանը պէտք է կապէին ոչ ընտանեկան կերպով, այլ նօտարական պայմանագիր պէտք է հաստատէին: Այդպիսի անկանոնութիւններից միշտ կարող են օգուտ քաղել կա-

«6. Ի 1909 ամի 1 ին յունուարի այս չորս դեսեմբին գետին վանացս դարձեալ լինի յիրաւունս վանացս՝ և ամենայն որ ինչ շինուածք իցէն ի նմա և ծառատունկը՝ սեպտակնք են վանացս Ս. Խաչի»:

Այս պայմանագիրը, ինչպէս կարելի է տեսնել, բացի նորանից, որ առանց բարձր հոգևոր իշխանութեան թոյլատուութեան և տնային կերպով է կապած, պարունակում է իւր մէջ և մի խոշոր անկանոնութիւն. դա հակառակ է օրինաց V հատ. 1692 յօդուածին, որ արգելում է անշարժ կալուածների երկար միջոցներով վարձու տալը: Ադամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեանը, որ յաջորդել է Կիւրեղ վարդապետ Սրապեանին, նկատելով իւր նախորդի կապած պայմանագրի անկանոնութիւնները, յայտնել է այդ մասին Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսին և պատասխան է ստացել՝ քանզի նախկին պայմանագիրը և նօտարական կարգով նոր պայմանագիր հաստատել 9 տարի ժամանակով և 75 ռ. տարեկան վարձադրամով իսկ եթէ կապալառուն Համաձայնի, վերջնականապէս քանդել հին պայմանը և առնել նորա ձեռքից չորս օրավար վանքապատկան հողը: Սարգիս Քիստեանը չէ համաձայնել վանահօր առաջարկութիւններին և ուղղակի թղթակցութիւն է սկսել Սիւնհոգոսի հետ և վերջ ի վերջոյ համոզուել է կատարել վանահօր և Սիւնհոգոսի օրինաւոր պահանջը: Բայց երբ որ Սիւնհոգոսը Քիստեանի այդ համաձայնութեան մասին տեղեկացրել է վանահօրը և առաջարկել է վերջիշեալ պայմաններով նոր պայմանագիր կաղմել, Քիստեանը նորից հրաժարուել է և զործը մնացել է նախկին դրութեան մէջ:

պալառուները, եթէ միայն կամենային: Քանի՜ ազգային կալուածներ են անհատների սեփականութիւն դարձել այդպիսի անկանոնութիւնների շնորհիւ, յաճախակի մինչև անգամ միայն օրէնքի ձևականութիւնը պահպանած չ'լինելու պատճառով: 1792-ից մինչև ներկայ 1895 թուականը վանքը կառավարող վարդապետներից մեկ յայտնի են միայն հետևեալ վանահայրերի անունները՝

1. Թագէոս վարդապետ Մարուգեան
2. Կարապետ վարդապետ Սեբաստացի (մեռել է 1820 թ.)
3. Յովհաննէս վարդապետ Նգերացի (մեռել է 1831 թ.)
4. Վրթանէս ծերունի
5. Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեան (մեռել է 1836 թ.)
6. Վարդան վարդապետ Զալիքեան
7. Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեան (երկու անգամ)
8. Գրիգոր վարդապետ Աղափիրեան
9. Հմայեակ վարդապետ
10. Յովհաննէս վարդապետ Բէկնազարեան
11. Գէորգ վարդապետ Արամեան
12. Գէորգ վարդապետ Աբամէլիքեան
13. Մկրտիչ վարդապետ Շահնազարեան (պաշտօնակատար)
14. Գրիգորիս վարդապետ Յակովբեան
15. Մամբրէ վարդապետ Սանասարեան
16. Արևտակէս վարդապետ Դաւթեան
17. Սահակ վարդապետ Բաղդասարեան
18. Պետրոս վարդապետ Այվազեան
19. Խորէն վարդապետ Ստեփանէ
20. Կիւրեղ վարդապետ Սրապեան
21. Ադամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեան
22. Նիքիմ վարդապետ Սուքիասեան. (երկու անգամ)
23. Մուշէ վարդապետ Դանադեօզեան
24. Վահան վարդապետ Տէր-Գրիգորեան

Սոցանից եօթը՝ Կարապետ Սեբաստացին, Յովհաննէս Նգերացին, Յարութիւն Ալամդարեանը, Վարդան Զալիքեանը, Յովհաննէս Բէկնազարեանը, Կիւրեղ Սրապեանը և Ադամ Տէր-Նիկողոսեանը մեռած ու թաղուած են նոյն

իսկ վանքի բակում: Դոցանից մի քանիսի դամբարանի վերայ փորագրուած տապանագրերը հետաքրքիր են, որովհետեւ իւրեանց մէջ պարունակում են նոցա կեանքի և մահուան մասին տեղեկութիւններ: Վարապետ վարդապետի մարմարիոնեայ տափարակ տապանարարը, որ զընդունում է Ալամգարեանի զերեզմանի մօտ, ունի հետեւեալ տապանագիրը.

«Վարապետ յաջուն հոգևով երանեալ»
 «Սեբաստեան յերկրէ բողբոջ ընձիւղեալ»
 «Բաղերտ գիտութեանց ի ծայր արշաւեալ»
 «Սուրբ կարապետի միաբան եղեալ»
 «Սա նուիրականութեամբ յուստաց կողմ եկեալ»
 «Յաւաբտ իւր գործոյն յաթոռ իւր դարձեալ»
 «Հայոց Նախջուանու յոյժ սիրահարեալ»
 «Վերստին եկեալ անդ յաջորդ նստեալ»
 «Բայց օրհաս մահուն արագ ժամանեալ»
 «Հասակն ոսկերունջ տարածամ հնձեալ»
 «Վաթսուն հինգ ամեայ ի հարս յաւելեալ»
 «Սուգ անմխիթար զմեօք պաշարեալ»
 «Հազար ութ հարիւր տասն ամ Փրկչին լեալ»
 «Հոկտեմբեր ամսոյս աստ եղև թաղեալ»
 «Այս սուրբ տապանիս ով ոք հանդիպեալ»
 «Մաղթանք առ Տէր Հայր մեր ասացեալ»:

Յովհաննէս վարդապետի տապանաքարը նոյնպէս տափարակ մարմարիոնէ. նա գտնուում է Ադամ վարդապետի զերեզմանի մօտ և ունի հետեւեալ տապանագիրը.

«Զո որոնք ներքոյ քարանց»
 «Ո՞վ հետազօտք դամբարանաց»
 «Ոյ էր սա պերճ ոք յիշխանաց»
 «Կամ հետամուտ ունայն փառաց»
 «Այլ էր չէրքեզ իսկ Սգերեանց»
 «Գերի բերեալ եօթնեակ ամաց»
 «Մկրտեալ ջուրը ըստ օրինաց»
 «Արժանացաւ հոգւոյն շնորհաց»
 «Յայնժամ Յովսէփ վհհն արհեսնց»

«Յովհաննէս դստ վերակուեաց»
 «Դասեալ է խումբ աշակերտաց»
 «Արօտ գիտակ սուրբ գիտութեանց»
 «Մուտ է սուրբ կարգ կրօնաւորաց»
 «Լեալ վարդապետ այս սուրբ վանաց»
 «Մտերմաբար զԱստուած պաշտեաց»
 «Յաջորդ եղև առաջնորդաց»
 «Խրատտու հայր արանց բազմաց»
 «Մեղմող ուղղիչ թիւրեալ մտաց»
 «Ատենախօս եկեղեցեաց»
 «Եւ սիրելի քաղաքացեաց»
 «Հասեալ է ծայր ծերոցն ամաց»
 «Ինքնին զայս վէմ փոյթ յօրինեաց»
 «Առ որ մաղթել առ ձեզ մաղթեաց»

«Վախճանեալ է 70 ամ հասակի ի 1831 Հոկտեմբերի 1. Աղայ Մովսէս Մարտիրոսի Աստուածատրեանն զայս վեմ է յիշատակ Սարգիս արևելցի Ալամեանի եդ ի տապան Յորհաննէս վարդապետի»:

Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանի շրեղ ձուլածոյ շիրիմը գտնուում է եկեղեցու հարաւ-արևելեան կողմում. նորա մէկ երեսի վերայ հայերէն, միւսի վերայ ռուսերէն գրուած է. «Յամի 1865. Մեծահռչակ ուսուցչի Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց երախտագէտ աշակերտը Ներսիսեան Հայոց ուսումնարանի Տփլիսայ կանգնեն զայս արձան յանմահ յիշատակ անուան նորա որ վիրաւորեալ յաւազակաց վախճանեցաւ ի 25 Մայիսի 1834 ամի. Здѣсь покоится прахъ архимандрита Артемія Аламдарьянцъ умерщвленнаго разбойниками 25 мая 1834 года. Незабвенному наставнику признательные ученики Тифлисскаго Армянскаго училища Нерсеса соорудили сей памятникъ 1865 г.» Աղամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեանի դամբարանը գտնուում է եկեղեցու հիւսիս-արեւմտեան կողմում:

ւելեան կողմում. նորա մէկ երեսի վերայ հայերէն և ռուսերէն գրուած է.

«Բաղմալաստակ Ադամ Ծ. Վ. Տէր-Նիկողոսեան ողա-
նաւ յաւազակաց ի սուրբ խաչ վանս 1888 ամի 3 Ապ-
րիլի. Архимандритъ Адамъ Теръ-Никогосьявъ
убитыи 3 апрѣля 1888 года». Իսկ միւս երեսի վե-
րայ գրուած է միայն հայերէն՝ «սիրեցէք զԹշնամիս ձեր
և բարի արարէք ատելիաց ձերոց»:

Գիւրեղ Սրապեանի գեղեցիկ սև մարմարինեայ տա-
փարակ տաղանթարարի վերայ փորագրուած է վիհափառ
Հայրիկի շարադրած հետևեալ տապանագիրը.

Հանգիւր, ով ժիր մշակ,

Վաստակեալ ի հունձս աւետարանի.

Երուսաղէմի Մայր Սիօնի ծաղիկ,

Նուիրեցար Էջմիածնի լուսակերտ Սիօնի,

Այլ աւաղ դու վաղաժամ թառամեցար.

Եւ լուեց քարոզչիդ մշտախօս բարբառ.

Ով դու սիրելի վարդապետ ժողովրդեան,

Սկիւր ի վերջոյ նորա գիրկ հանգեցար.

Նորոյ Նախիջևանի պատուական ազգայինք.

Եդին զայս մահարձան ի վերայ գերեզմանիդ.

Որ յօդեաց զանեղծ արձանագիրս

Առ ի պահել զանուանդ յիշատակ,

Նկաց ի վերայ նըժդեհ շերմիդ

Հայոց վշտակիր Հայրիկ:

Վ.ախճ. յ8 Մարտի 1895. ամի 21):

1.) Բացի այս վանհայրերից, վանքի բակում թաղուած են հոգևորականներից մի քահանայ, մի սարկաւագ, իսկ աշ-
խարհականներից՝ Միքայէլ Նալբանդեանցը, Ռափայէլ Պատ-
կանեանցը, Գէորգ Տիգրանեանցը և մի քանի աննշան մարդիկ:
Սարկաւագի մարմարինեայ տապանաքարի վերայ փորագրուած է.

«Վաղաթառամ քսան ամեան»

«Հայրս Փիլիպոս ըստ իմ անուան»

«Էր սարկաւագ ազգ Զուրապեան»

«Յովսէփ արհւղ յոյժ սիրական»

«Նախիջևան սոյն քաղաքի»

8.

Վանահայրերից երկուսը, Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանը և Ադամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեանը, ինչպէս կարելի է տեսնել նոցա տապանադրերից, սպանուած են աւաղակներէից: Վանքում պատահած այդ սպանութիւնների պատճառը պէտք է որոնել, նախ, այն անվերջ կենցաղավարութեան մէջ, որ նորա ունեցել են, և,

«Անբախտութիւն ինձ հասանի»
«Մինչ ես կայի մօրս յարգանդի»
«Գրիգորիպօլ սա վախճանի»
«Անտի բերեալ աստ ամփոփի»
«Ո՛հ ինչ թուոյ երկեաք բամտի»
«Եւ իմ գոլով երկամենի»
«Գրիգորիպօլ գնացաք աստի»
«Զկնի ամաց տասներեքի»
«Նախիջևան կրկին եկի»
«Ընդ Մանուէլ վարդապետի»
«Եւսման գրոց զիս կրթողի»
«Տեսեալ զտապանքս ծնողի»
«Աղիք որդւոյս միշտ գալարի»
«Առ այս շիրիմ որ պատահի»
«Խնդրեմ ասել Տէր ողորմի»
«Յամի հալար 800ի ինն. . .»
«Ե Մայիսի մետասանի փորագրեալ կրկին լինի»
«Զեռամբ աւագ քահանայի որոյ անուն յօհան ձայնի»:

Միքայէլ Նալբանդեանցի շիրիմը գտնուում է եկեղեցու հարաւ-արեւմտեան կողմում. նորա մէկ երեսի վերայ հայերէն և ռուսերէն գրուած է՝ «Աստ հանգչի մարմին Միքայէլ Ղազարեան Նալբանդեանց ծնեալ ի 27 Հոկ. 1830 ամի վախճանեալ ի 1866 ամի 31 Մարտի. իսկ միւս երեսի վերայ գրուած է միայն հայերէն՝ «Վանդեաց տապանս այս քոյր հանգուցելոյն մահոտի վառվառէ Մեսիքեան»։ Մի գերեզմանաբար էլ կայ վանդակատան մէջ, որի արձանագրութիւնը թէև ոչ մի նշանաւոր տեղեկութիւն չէ պարունակում իւր մէջ, բայց արժանի է ուշադրութեան իբրև վանքում եղած տապանաբարերից ամենահինը. նորա վերայ աղճատուած ուղղագրութեամբ փորագրուած է.

«Այս է հանգիստ քէրէծմանի»
«Որ էղակից, պարկեշտուհի»

երկրորդ, այն կանխակալ կարծիքների մէջ, որ տարածուած են եղել շրջակայքում նոցա հարստութեան մասին: Վանքը իւր մենացած դրութեամբ, իւր շրջակայքի սակաւ բնակութեամբ, իւր խոր ձորով և ծառախիտ պարտէզով ներկայացնում է մի շատ յարմար կենդանի, որտեղ հեշտութեամբ և աննկատելի կերպով կարող են արկածախնդիր մարդիկ իշխանութեան հսկողութիւնից հեռու թաղցնել իւրեանց ոճրապործութեան և յանցանքների հետքերը: Վանահայրերը վանքի այդ դրութիւնը ի նկատի առնելով, պէտք է որ ամեն ձեռքից եկած միջոցներով զգուշանային, պահապաններ պահելով և հաստատուն փականքներով սննեակների դռներն ու պատուհանները ամրացնելով, նա մանաւանդ որ վանքը իւր արծաթեայ և թանկազին սպասներով և վանահայրերը իւրեանց վայելուչ կեանքով մի մշտական հրապոյր են շրջակայ աւազակների համար: Բայց յօրադարար այդ զգուշութեան միջոցները միայն այժմ են գործադրւում, իսկ սորանից մի 5 - 6 տարի առաջ և ոչ մէկը այդ միջոցներից չկար, չէր ասում արդէն աւելի հին ժամանակների մասին, երբ վանքը կարելի է ասել, ապրել է միայն Ս. Խաչի

«Եւէղել Տովմէզ. պատմականի»

«Շահէնարեանց. Թորոսի որդի»

«Ածնիվեանց Մարտիրոս աղաի»

«Ամի փառաց քոյ արժանի»

«Յէնէ աղոգք մէջ հարսանի»

Պէտք է առ հասարակ նկատել, որ Նալբանդեանցի վանքի բակում թաղուելուց յետոյ, նա (վանքի բակը) մի առանձին նշանակութիւն է ստացել նախիջնանցւոց աչքին. այնտեղ սովորութիւն է եղել թաղել միայն նշանաւոր մարդկանց. նա այժմ նախիջնանի Պանթէոնն է: Բայց դժբաղդաբար այս տեղ ևս կրկնուում է այն, ինչ որ առ հասարակ իննում է ուրիշ հայաբնակ տեղերի նշանաւոր մարդկանց գերեզմանոցներում: Ալամդարեանի, Նալբանդեանցի, Պատկանեանցի կողքին թաղուում են զանազան Սուրիասեաններ, զարառոյ Ստեփաններ, մի թօսքով պատիւը, ականաւորութիւնը ծախուում է:

օղնութեանը ապաւինելով: Այլմղարեանցը ինքը ոչինչ չէ ունեցել, թէ՛ն նա իւր վանահայրութիւնից առաջ մեծամեծ պաշտօններ կատարած լինելով, կարող էր, եթէ կամենար, նա մանաւանդ Թիֆլիսի թեմը կառավարելու ժամանակ, բաւականաչափ կարողութիւն ձեռք բերել: Մի քանի հազար ռուբլի ունեցել է միայն Մկրտիչ Յովակիմեան վարդապետը, որ Յարութիւն վարդապետի վանքը գալուց առաջ վանահայրութեան պաշտօնն է կատարելուս եղել: Ականատեսներէց մէկը հետեւեալ կերպով է պատմում Այլմղարեանի սպանութեան դէպքը. «Եւ 14—15 տարեկան տղայ էի և ապրում էի վանքում. եւ Մկրտիչ վարդապետի փոքրաւորն էի: Սպանութիւնը պատահեց մայիսի չգիտեմ որ թուին, օրը չաբաթ էր: Այլմղարեանը տարի ու կէս էր, որ եկել էր վանքը. նորանից առաջ վանահայրութեան պաշտօնը կատարում էր Մկրտիչ վարդապետը, որ վաղուց ի վեր ապրում էր վանքում իբրև միաբան: Այլմղարեանը մի բարի և հեղ մարդ էր. նա շատ սիրով էր կառավարուում Մկրտիչ վարդապետի հետ, թէ՛ն այս վերջինը խռովարար և անհանգիստ բնաւորութիւն ունէր ²¹⁾: Այլմղարեանի գա-

²¹⁾ Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեանը, որ վանքում ապրել է մինչև 60 թուականի վերջը և քանիցս անգամ երկար միջոցներով վանահայրութեան պաշտօն է կատարել, բնիկ Հաշտարեանցի էր և նշանակուել էր Ս. Խաչի միաբան 1828 թուին: Նախիջևանի Հոգևոր կառավարութեան հին գործերի մէջ մենք գտանք այն թուղթը, որով Ռուսաստանի երրորդ առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Գառնակերեանցը Մկրտիչ վարդապետին արեղայ ձեռնադրելով, ուղարկում է Նախիջևան և հրամայում է Հոգևոր կառավարութեան նշանակել նորան Ս. Խաչի միաբան: Հնաևս՝ բաշ գիտելով թէ Սբ. Խաչ վանքը մեր ունի պէտս բանաւոր արեղայի, ասուած է այդ թղթի մէջ, վասն որոյ պատրաստեալ Մկրտիչ անուն գոմն արեղայ որ է բնիկ տեղեաւ աստրախանցի և անձն բանաւոր, արկաք յուղի գնա գալ ի Սբ. Խաչ վանքը մեր և մտանել ի կարգ միաբանութեանդ. դորին, յորմէ ակն ունիմք հաւատարիմ ծառայութեամբ պիտանի պաշտօնեայ գտանել սրբոյ վանուցդ, ապաքէն զրեմ բա-
ԼՈՒՄՍ Ը.

լուց յետոյ, վանքում շատ փոփոխութիւն չեղաւ. նա միայն կառավարութեան պաշտօնական մասը առաւ իւր ձեռքը, իսկ միւս մասերը մնացին դարձեալ Մկրտիչ վարդապետի ձեռքին, որովհետեւ նա երկար ժամանակ ապրած լինելով վանքում, ամեն բան լաւ գիտէր, բոլոր հանդամանքներին ծանօթ էր: Մկրտիչ վարդապետը ուսեալ մարդ չէր. նորանից շատ բան չէր կարելի սովորել, ընդ հակառակը Յարութիւն վարդապետը մեծ ուսում ունէր և լաւ վարժապետ էր. նա առանձին ուսում չեմ ստացել, դպրոց, ուսումնարան չեմ գնացել, բայց իմ այժմուայ ունեցած քահանայական գիտութիւնս նորանից եմ ձեռք բերել: Նա բացի Հայոց լիզուից, լաւ գիտէր և ռուսաց լեզուն. քաղաքից աշակերտներ էին գալիս նորանից բերականութիւն սովորելու, շատ անգամ էլ նա ուղղում էր Մկրտիչ վարդապետի ռուսերէն գրութիւնները: 1834 թուականը մի շատ անհանգիստ տարի էր Նախիջևանցոյ համար. օր չէր անցնում, որ մի անբախտութիւն չ'պատահէր: Մէկ օր լսում էինք, թէ այս ինչ մարդու տունն են մտել, միւս օրը, — թէ այս ինչ աղայի թանգագին ձիերն են տարել, կամ խանութն են կտրել, կամ մարդ են սպանել, և այլն և այլն. Չատ անգամ մեր մէջ խօսակցութիւն էր լինում այդ գողութիւնների ու աւազակութիւնների մասին և Մկրտիչ վարդապետը հպարտութեամբ ցոյց էր տալիս իւր պատից կախած զէնքերի վերայ և սպառնում

րեշնորհ ակնածութեան մարդասիրել դժա ի բարեաւ գայն ըստ պահանջման հարկին և ըստ չափու արժանաւորութեան. Եթէ մենք թղթի մեջ յիշուած «բանաւոր» խօսքը ուսեալ բառի նշանակութեամբ հասկանանք, պէտք է կասկածանքով վերաբերուենք ականատեսի Մկրտիչ վարդապետի վերաբերութեամբ ասածներին, բայց մենք ուրիշ աղբիւրներից էլ տեղեկութիւն ունինք, որ ականատեսի ասածները նորա մասին աւելի ճիշտ են, քան թէ առաջնորդի գովասանքը. Բաւական է միայն կարգալ նորա մինչև ցայսօր գեռ վանքի դործերում պահպանուած գրագրութիւններից մի քանիսը:

էր, որ եթէ մէկը համարձակի վանք դալ, կ'փորձէ այդ զէնքերի զօրութիւնը: Ալամդարեան վարդապետն էլ մի ուժով տղամարդ էր. նա սիրում էր կատակներ անել և շատ զուարճանում էր, երբ լսում էր այդ ժամանակ վանքում բանող ատաղձագործ Աւետիքի սրաքանութիւնները. Աւետիքը քաղաքում յայտնի էր «ստալեար» Աւետիք ա-նունով: Մենք ապրում էինք ուրախ և անհոգ, թէ ևս լսելով քաղաքում պատահածները, կարծես թէ, սպասում էի, որ վանքում ևս կարող է մի այդպիսի բան պատահել: Մեր դռները շատ ամուր չէին. նոքա փակուում էին ներսից հասարակ սողնակներով, որ անցրած էին երկաթեայ լծոյլ օղերի մէջ: Եւ քնում էի Մկրտիչ վարդապետի սե-նակում, որ դահլիճով բաժանուած էր Ալամդարեանի ննջարանից՝ և ընդունարանից, իսկ դրացի սենեակում ժա-մանակաւորապէս պառկում էր «ստալեար» Աւետիքը: Սպա-նութեան օրը վարդապետները թաղման հրաւիրուած լի-նելով, զնացել էին քաղաք, և միայն երեկոյեան դէմ վե-րադարձան վանք, որովհետեւ Յարութիւն վարդապետի ա-շակերտներից մէկի ծնողները չէին ուզեցել թողնել նոցա, ասելով, թէ նոքա նոյնն է միւս օրը դարձեալ պէտք է դան բաղաքը հանգուցեալի այգը կատարելու համար, բայց վարդապետները չէին մնացել, առարկելով, թէ երեկո-յեան ժամերգութիւն ունին: Սպանութեան գիշերը վանքում կային՝ վարդապետները, Յարութիւն վարդապետի Բարուշ (Բաղդասար) աշակերտը, «ստալեար» Աւետիքը, Յարու-թիւնը, որ Ալամդարեանի փոքրաւորն էր՝ և պառկում էր նորա սենեակում, խոհարար-կինը և նորա մարդը, որ գի-շերէ գիշեր գալիս էր վանք քնելու, Գային և ռուս մշակ-ներ, որոնք հնձում էին պարտիզի խոտը և այնտեղ էլ հէնց քնում էին: Մենք ամեն երեկոյ սովորութիւն ունէինք ընթրիք անելու. մէկ օրը ընթրիքի սեղանը պատրաս-տուում էր մեր սենեակում, միւս օրը Ալամդարեանի. այդ

երևելոյ մեր սննեակումն էր պատրաստուած: Յարութիւն վարդապետը շատ ուրախ տրամադրութեան մէջ էր. նա խօսում, ծիծաղում և կատակներ էր անում. նամանաւանդ նորան զուարճացնում էր «ստալեար» Աւետիքի խօսակցութեան ձևը և նորա մէկ ոճը, որ նա անդադար խնդրում էր կրկնել: Այդպէս ուրախ ու զուարճ ընթրիք անելուց յետոյ, բոլորեքեան ցրուեցան իւրեանց սննեակները քնուլու²³⁾: Աւաղակները առաջ մեր սննեակը մտան. նորա-

²³⁾ Թէև ականատեսը Ալամդարեանին ուրախ մարդ է ներկայացնում իւր պատմութեան մէջ, բայց մենք կարծում ենք, որ վարդապետի այդ ուրախութիւնը միայն արտաքուստ է եղել, որովհետև նորա այդ ժամանակուայ գրուածներին մէջ երևում է մի ներքին թախծ, որ կրծում է նորա սիրտը: Սիրեցեալ կնոջ մահն էր առաջին անգամ լցրել ու համակել նորա սիրտը այդ թախծով ու կսկիծով, կնոջ, որի մասին նա դեռ իւր 17 տարեկան հասակում տիրացու եղած ժամանակ (իւր նշանագրութեան հանդիսին) երգել էր այժմ ընդհանրացած ու ժողովրդականացած «Յերկու ձեռին երկու մոմ» երգը: Նորա կեանքի յետագայ ժամանակների հանգամանքները ևս չէին կարող նըպաստել նորան սիրովուելու այդ ցաւից, որովհետև նա իւր քահանայութեան վերջին տարիները և վարդապետ եղած ժամանակը ևս շրջապատուած է եղել ծանր և անյալող պարագաներով: Նամանաւանդ խոր հետքեր էին թողել նորա վերայ նորա Թիֆլիսում երջանկայիշատակ Ներսէսի թշնամիներից կրած նեղութիւնները ու հալածանքները, որ նա զեղուն կերպով արտայայտել է Հաղբատի վանքում գրած մի շարք երգերի մէջ, որոնցից նշանաւոր է «Գարուն»-ը, որի մէջ հեղինակը նկարագրում է իւր դռը կեանքը ու րանտարկութիւնը: Համոզուելու համար, որ նորա տրամադրութիւնը չէր փոխուել, որ նախկին թախծն ու կսկիծը շարունակում էին և Ս. Խաչում կրծել նորա սիրտը, բաւական է կարդալ նորա «Վոզկողանք առ Խաչ Փրկչին», «Աղբս առ նախավկայ ամորդին», «Սաղմոս ԾԵ». վերնագրերով ոտանաւորները, որոնք գրուած են վանքում 1834 թուին: Աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ հանդուցեալի «Յորդորակ առ ուխտաւորս» ոտանաւորը, որ նուիրուած է Նախիջևնի Ս. Խաչին և չունի այն թախծալից բնաւորութիւնը, որ կրում է նորա գրուածների մեծամասնութիւնը:

«Թառաջ քան զբարերար արևուն երևել»

«Երթիցուք ի Սուրբ Խաչ զմեր սուրբ ուխտ կատարել»,

«Աստուծոյ հօր մերոյ զբաղցր շնորհս վայելել»

և ի՞նչ հոգի էին: Չ'դիտեմ արդէն, թէ նորա ինչպէս էին մտել կորրիդորը, որ գտնուում էր մեր սենեակի առաջ: Ես յիշում եմ միայն այն, որ առաջ ոտնաձայն լսուեցաւ, յետոյ ուժգին զարկից բացուեցաւ մեր դուռը և ատրճա-նակի ձայնը մեզ խլացրեց և ծխով լցրեց մեր սենեակը: Նորա առաջ վազեցին Մկրտիչ վարդապետի վերայ, երկու տեղից մի րաւորեցին նորան և կապեցին նորա ձեռքերը, կապեցին և իմ ձեռքերը և ճրագ վառելով, կոտրեցին վարդապետի փողի արկղը, բրբրեցին գրքերը և միւս իրեղէնները: Աւաղակներից մէկը այդ ժամանակ մօտեցաւ ինձ և ցոյց տալով վարդապետի վեղարի վերայ, հարցրեց ռուսերէն. «Այդ ի՞նչ բան է»: Ես պատասխանեցի, թէ վարդապետի վեղարն է: Ես նկատեցի, որ նորա չ'ճանաչուելու համար, սկսեցի էն իւրեանց երեսը: Մեր սենեակում ամեն բան վերջացնելուց յետոյ, նորա

«Խիստ սուրբ սրտիւ Տեառն երկիրպագանել»

«Լալազինս զհրաշագործ Խաչ Փրկչին համբարել»

«Մեր բազում յանցանաց բաւութիւն թախանձել»

«Անդ զանբիծ Տիրամայրն բարեխօս մեզ կալցուք»

«Զամբորդի Կարապետն մեզ նպաստ կարգացուք»

«Մեր հոգւոյ լուսատու զսուրբ Գրիգոր կոչեսցուք»

«Ընդ սոցա մաղթանաց զաղօթս մեր խառնեսցուք»

«Դրանց փառաց բրիստոսեան տաճարին բաղձացուք»

«Խուռնկ և մոմ լիաձեռն բարձրելոյն մատուցուք»

«Արբցուք անդ յաղբերացն ջուր անոյշ կենդանի»

«Ախտաբոյժ, թաւ ուռիքն՝ մեզ լիցին հովանի»

«Բախասցուք երկնառաք ցնծութեամբ ի հոգի»

«Ուշ դիցուք նուագաց թռչնակաց սիրալի»

«Երանի՜ եկողաց ի Սուրբ Խաչ վասն ուխտի»

«Նոցա սիրտ և հոգի՝ շնորհօք Տեառն լիսացի»

«Արդեօք ոյք ի վանացս ձեռնուռնայն գնացին»

«Իւրեանց սուրբ անարատ բաղձանաց ոչ հասին»

«Ընշանաւ սուրբ Խաչիս գունդք դիւաց հալածին»

«Մեր հոգիք և մարմինք ի չարեաց ազատին»

«Ցաւք և ախտք առ ի մէնջ առ ժամայն փարատին»

«Օ՛ն, եկայք, երթիցուք յուխտ ի ծունր սուրբ Խաչին»

(Տես Յարութիւն վարդապետի Աշամարեանց Չափաբերականք էջ 34—35.)

դիմեցին դէպի Ալամդարեանի սենեակը, և մենք աղաղակի ու լացի ձայն լսեցինք: Յետոյ մենք Յարութիւնից իմացանք, որ աւագակները մտնելով վարդապետի սենեակը, առաջ կապում են նորա (Յարութիւնի) ձեռքը և սաստում են, որ աղաղակ չ'բարձրացնէ: Այդ ձայներից դարձնում է Ալամդարեանը և հարցնում. «Ո՞րք են և ի՞նչ են ուզում»: Աւագակներից երեք հոգի վազում են նորա վերայ, բայց նա այնպէս ուժգին կերպով զարկում է նոցա սրտին, որ նոքա յետ-յետ գնալով, վայր են ընկնում և մէկի ուշքը դնում է, նոքա թողնելով վարդապետին, սկսում են ուշքի բերել իւրեանց ընկերոջը և ջրի յետից են վազում: Վարդապետը ժամանակ գտնելով, մօտենում է, որ փակէ դուռը և չ'թողնէ նոցա նորից սենեակ մտնելու, բայց աւագակները հէնց այդ ժամանակ զարկում են նորա ձեռքին և գլխին և մահամերձ վիրաւորելով, մէջքի վերայ վայր են ձգում դրան առաջ: Այնուհետև նոքա կոտրում են և նորա արկղները, բրբրում են բոլոր սենեակը, բայց փող չ'գտնելով, աւնում են նորա մուշտակները, մետաքսէ շորերը և Մկրտիչ վարդապետի իրեղէնների հետ երեք կապոց են անում, որ տանեն, բայց յանկարծ թողնում, փախչում են: Աւագակների այդպէս յանկարծակի փախչելու պատճառը լինում է «ստալետար» Աւետիքը, որ լսելով ատրճանակի ձայնը և աւագակներէ տուն մտնելը, սաստիկ վախնում ու սլահում է հնոցում: Երբոր աւագակները վարդապետի սենեակում ամեն բան վերջացնում են, նոքա մտնում են և Աւետիքի սենեակը և մարդու կօշիկներ ու շորեր տեսնելով, բայց իւրեան մարդուն չ'նկատելով, կարծում են, որ այդտեղից մարդ է գնացել ազարակ օգնութիւն կանչելու: Ալամդարեանը տեսնելով, որ աւագակները փախչում են, նոցա յետից կանչում է. «Ո՞ւր էք գնում, բարձրացրէք ինձ և տարէք մահճիս վերայ»: Երբոր նոքա կատարում

են նորա հրամանը, նա երեսսրբիչ է պահանջում, կապում է իւր ձեռքը և սկսում է ստանալ, թէ «նոքա ի վուր են ուղում այդպէս հապճեպ փախչել. նա նոյնն է, որտեղ որ լինին նորա, կգտնէ նոյա և իշխանութեան ձեռքը կյանձնէ...»։ Վերջապէս սենհակներում աղմուկն ու ոտնաձայները դադարեցին. մենք հասկացանք, որ աւաղակները փախան։ Մի փոքր յետոյ եկաւ մեր սենեակը Յարութիւնը և տեսնելով մեր դրութիւնը, սկսաւ արտասուել, նորա ձեռքերը ամուր չէին կապել, այնպէս որ կարողացել էր կամաց-կամաց թուլացնել և արձակել կապերը։ Նա մեր ձեռքերը ևս արձակեց և մենք դուրս եկանք բակը և տեսանք, որ աղախնի մարդու ձեռքերն էլ կապած են։ Նորա ձեռքերը արձակելով, ուղարկեցինք նորան ագարակ օգնութիւն կանչելու, իսկ մենք գնացինք Ալամդարեանի սենեակը։ Մինչև այժմ ևս չատ լաւ յիշում եմ նորա սենեակի դրութիւնը—կոտրած արկղները, քրքրած գրքերը, շորերը և արեան մեծ լճակը, որ ահագին քանակութեամբ լիւղացել, մակարդուել և ստացել էր ճիշտ այն ձևը, որ ունենում է մէջքի վերայ պառկած մարդը։ Ալամդարեանը լուռ, անխօս պառկած էր անկողնու վերայ. նա գլուխը դրել էր վիրաւորուած ձեռքի վերայ և, կարծես, նիրհում էր։ Ագարակցիներից առաջինը եկաւ Արծաթալանեան Գարապետը, որ մի քաջ և համարձակ տղամարդ էր. նորանից յետոյ եկան ագարակցիներից շատերն և պատմեցին մեզ, թէ նոքա տեղել են աւաղակներին երեք կողքով սրընթաց ագարակի միջով փախչելիս։ Իսկոյն իմաց տուինք քաղաքագլխին և Ալամդարեանի աղջկանը։ Քաղաք գնացողը եղաւ նոյն Գարապետը, որովհետև ուրիշները չէին համաձայնում գնալ, ասելով, թէ աւաղակները նոր միայն կառքերով դուրս գնացին ագարակից և ճանապարհին կլինին։ Առաւօտեան դէմ անհամար մարդ եկաւ քաղաքից. եկաւ քաղաքագլուխը և հան-

զուցեալի Աննա աղջիկը, որ Սերովբէ Պատկանեանի հարսն էր և ապրում էր Նախիջևանում ²⁴⁾։ Վարդապետին տա-
րսն քաղաք և տեղաւորեցին բժշկի մօտ, բայց ոչինչ չօգ-
նեց, նա միայն 15 օր ապրից և մեռաւ, իւրեան շրջա-
պատողներին սէր և խաղաղութիւն քարոզելով։ Աւագակ
նիբից մի քանիսին բռնեցին. Մկրտիչ վարդապետի փողի
մի մասն էլ զտնուեցաւ ²⁵⁾։ Աղամ վարդապետ Տէր Նի-
կողոսեանի սպանութեան ոչ որ ականատես չէ եղել. ո-
րովհետև նա այդ ժամանակ անձնական ծառայ կամ փոք-
րաւոր չուննալով, միայնակ է բնելու եղել իւր սենեա-
կում։ Լուսադիմին են միայն նկատել, որ թէև վարդա-
պետի սենեակների դռները և դէպի վանքի բակը նայող
պատուհանները փակուած են, բայց յետի պատուհան-
ներից մէկը բաց է։ Այդ բաց պատուհանից ներս մտնե-
լով, տեսել են, որ վարդապետը սպանուած է, սենեակ-
ները բրբրած և արկիները կոտրտած։ Մենք միայն առա-
ւօտեան եղանք վանքում և աչքի անցրինք հանգուցեալի
սենեակները և դիակի դրութիւնը։ Թէև այն օրից անցել
է ամբողջ եօթը տարի, բայց մենք դեռ շատ լաւ յիշում
ենք բոլոր մանրամասնութիւնները։ 1888 թուականի Ապ-

²⁴⁾ Այամդարեանցը երեք աղջիկ ունէր՝ Մարիամ, Կատա-
րինէ և Աննա. Մարիամը մարդու էր տրուած Աստրախանցի
Յովակիմ Գիակոնովին, Կատարինէն Ստաւրոպոլի Տէր Մատ-
թէոս քահանայ Բէկ Գիւլեանին և Աննան նոյն Ստաւրոպոլի
Տէր Պետրոս քահանայ Պատկանեանին, որ վարդապետի սպա-
նութեան ժամանակ դեռ քահանայ չէր ձեռնադրուած և ապ-
րում էր Նոր-Նախիջևանում։ Աննան մինչև ցայժմ ևս կենդա-
նի է և ապրում է իւր փեսայի մօտ Լուբանի նահանգի Ուստ
— Լաբինսկ գիւղում։

²⁵⁾ Այս պատմութիւնը մեզ արել է Նոր-Նախիջևանի ս.
Գէորգ եկեղեցու ծերունի քահանայ Տէր-Յակովբ Շատուրեա-
նը, որ Ալամդարեանի սպանութեան դէպքի ականատեսներից
միակն է, որ կենդանի է մնացել։ Ստաւեար Աւետիքը, Յարու-
թիւն վարդապետի Բաղդասար աշակերտը և Յարութիւն փոք-
րաւորը (Մոսկուայի Տէր Յարութիւն Գէօրգէեանը) շատ ժամա-
նակ է որ մեռել են։

բիլի երեքն էր։ Առաւօտեան շատ կանուխ, երբ դեռ մենք քնած էինք, ուժգին կերպով բաղխեցին մեր դուռը. այդ Նախիջևանի այն ժամանակուայ յաջորդ բարեշնորհ Գարեգին վարդապետ Սաթուհեանն էր, որ եկել էր մեզ իմաց տալու վանքում պատահած անբաղդութեան մասին և միասին վանք հրթալու։ Բարեշնորհ վարդապետը կամենում էր իբրի հոգևոր իշխանութեան ներկայացուցիչ ժամ առաջ վանք հասնել և ներկայ գտնուիլ թէ հանդուցեալի իրեղէնների ցուցակաւորութեան և թէ քննչի ու ոստիկանութեան կատարելիք առաջին հետախուզութիւններին և հարց ու փորձին։ Օրթա Օրայի մօտ մեր յետևից հասան քննիչը և թաղապետ Ոստիկանը և խընդրեցին, որ մենք չ'շտապենք և առանց նոցա ներկայութեան հանդուցեալի սենեակները չմտնենք։ Օրէնքի և իշխանութեան ներկայացուցիչների այդ իրաւացի պահանջի վերայ մենք թէև նոցանից շատ առաջ հասանք, բայց ստիպուած եղանք սպասել նոցա։ Այդ ժամանակ մենք վանքում ապրողներից իմացանք զանազան մանրամասնութիւններ, թէ ինչպէս նորա ոչինչ չեն լսել, որովհետև չենք հեռացրած են եղել վանքի բակից, թէ սպանութիւնը հաւանականաբար կատարուել է կամ ուղիղ կէս գիշերին, կամ կէս գիշերից մի փոքր առաջ, որովհետև դիակը արդէն բոլորովին սառել ու կծկուել է և արիւնը մակարդուել ու չորացել, և թէ, վերջապէս, այդ սպանութեան գործի մէջ անկասկած մատն ունի վարդապետի ծառաներից մէկը, որ այդ սպանութեան դէպքից մի քանի ժամանակ առաջ գողութեան մէջ բռնուելով, յանձնուած էր իշխանութեան և բանտարկուած Ռոստովի բերդում²⁸⁾։

²⁸⁾ Այդ ծառան հայ էր և եկել էր Ցաճկահայաստանից. նա, որբան մենք յիշում ենք, Լիմ թէ Վառց անապատների աշխարհական միաբաններից էր և ծառայի ու տիրացուի պաշտօն էր կատարում վանքում։

Հանգուցեալ վանահօր ընակարանը բաղկացած էր հրէք սենեակից՝ ննջարանից, ընդունարանից և մի երկար դատարկ սենեակից, որ գտնուում էր առաջին հրկու սենեակների առաջ։ Ննջարանի և ընդունարանի պատուհանները նայում էին դէպի ագարակը և ձորը, իսկ երկար սենեակի պատուհանները դուրս էին գալիս վանքի բակը։ Աւազակները մտել էին ընդունարանի պատուհանից, որ գետնից շատ բարձր չէր և, ինչպէս յետոյ յայտնուեցաւ, սպանութեան գիշերը ամուր փակուած չէ հղել։ Երբ մենք ոտք դրինք հանգուցեալի սենեակները, առաջին նուազ ոչինչ չ'նկատեցինք, որովհետև ընդունարանում ոչինչ փոխուած չէր, բայց երբոր մտանք ննջարանը, տեսանք, որ այդտեղ ամեն բան քրքրած ու տակն ու վերայ է արած։ Հանգուցեալի ոտքերը կախուած էին մահճակալից, իսկ երեսը ծածկուած էր բարձով։ Յատակի վերայ լճացել էր արիւնը, մահճակալի մօտ գտնուած պատն էլ մեծ տարածութեամբ արիւնշաղախ էր։ Բարձր հանգուցեալի երեսից վեր առնկուց յետոյ, մեր աչքի առաջ հետեալ տեսարանը ներկայացաւ։ Վարդապետի կոկորդը խոր կտրած էր, սպիտակ մօրուքը արեան մէջ շաղախուած, աչքերից մէկը բաց էր, միւսը խուփ. երևում էր, որ չարագործները զարկել ու վնասել էին այդ աչքը։ Ընդհանրապէս թէ բաց աչքի և թէ երեսի վերայ երկիւղի ու սարսափի արտայայտութիւն էր տպաւորուած։ Սպանութեան գործիքն էլ ընկած էր հէնց այդ տեղ մահճակալի մօտ. դա խոհանոցի մի լայն ու սուր դանակ էր։ Ամեն բանից երևում էր որ աւազակները լաւ ծանօթ են եղել թէ վանքի ու վանահօր սենեակների դրութեան և թէ նոյն իսկ վանահօր սովորութիւններին. երևում էր, որ նոքա վանքին մօտ մարդիկ են եղել, կամ մէկը նոցա այդ գործում առաջնորդել, խրատ է տուել։ Նոքա շատ ուշ են եկել վանք, որովհետև իմացել են, որ վանահայրը սովորութիւն ու-

նի ուշ քնելու, նոքա առաջ հեռացրել են շներին, վերջապէս, նոքա մտել են հէնց այն պատուհանից, որի յետևի երկաթը վարդապետը սովորութիւն չէ ունեցել ամբարցնելու. նոքա նոյնպէս իմացել են, որ վարդապետը այդ ժամանակները ձեռքին փող ունի և պահում է իւր սննեակում: Երկար ժամանակ ոստիկանութիւնը որոնում էր, բայց չէր կարողանում գտնել աւազակների հետքերը. վերջապէս նորան յաջողեցաւ նոցանից երկուսին բռնել և բանտարկել: Գործի քննութիւնից երևեցաւ, որ աւազակները երեք հոգի են եղել. նոքա այդ ոճրագործութիւնի առաջ նոր են միայն դուրս հկած հղել Ռոստովի բերդից. որտեղ նոքա բանտարկուած են եղել զանազան յանցանքների համար: Բանտում նորա ծանօթացած են եղել վարդապետի ծառայի հետ, որ, ինչպէս ասացինք, գողութեան համար բերդն էր ձգուած, և նորանից իմացել վանքի բոլոր հանգամանքների և վարդապետի փողերի մասին: Վարդապետին սպանելուց յետոյ, աւազակների գլխաւորը, որի ձեռքին է եղել և փողի մեծ մասը, փախել է Եկատերինոդար և այնտեղից էլ բոլորովին անյայտացել: Ոստիկանութիւնը կարողացել է միայն նորա բնակարանը գտնել և նորա մօր ձեռքից խլել արիւնշաղախութիւնադրամների մի մասը. այդ հետքով նա կարողացել է կալանաւորել և նորա երկու ընկերներին:

Վանքը ներսից շատ գեղեցիկ է. նորա պատերը զարդարուած են փորրադիր խաչքարերով, սրբերի արծաթապատ և ոսկեզօծ պատկերներով, որոնք բոլորը ևս, ինչպէս ցոյց են տալիս նոցա վերայ գրուած յիշատակարանները, ժողովրդի կրօնական ջերմեռանդութեան արդիւնք են ²¹⁾ Ոսկեզօծ և արծաթապատ է և ամբողջ խաչկալը:

²¹⁾ Նշանաւոր են նամանականդ Աստուածամանուկը գրկին ս. Աստուածածնի վերափոխման և Տրդատի մկրտութեան պատկերները, որոնք, ինչպէս երևում է նոցա նկարի նրբու-

Վանքը այժմ ունի տարեկան 4500 ռուբլի հաստատուն հիվանդատ, որ կազմուում է բանջարանոցի կապալադրամից (700 ռ.), մոմավաճառութեան արդիւնքից (900 ռ.), սլարտէղի կապալադրամից (1200 ռ.), վանքապատկան տների վարձից (500 ռ.) և հոգերի կապալադրամից (1200 ռ.)։ Թէ՛ սրբան տրդիւնք և ի՛նչ եկամտի աղբիւրներ է ունեցել վանքը իւր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ժամանակ - , մենք այդ մասին ամենևին տեղեկութիւն չունինք, որովհետև ոչ մի հաշուեթուղթ այդ ժամանակներից մեր ձեռքը չէ հասել։ Պէտք է կարծել, որ արքեպիսկոպոսը ինքն է հոգացել, զոնէ, առաջին ժամանակները վանքի թէ՛ միաբանութեան և թէ՛ տպարանի և ուսումնարանի ծախքերը, որովհետև վանքը նոր միայն հիմնարկուած լինելով, անկասկած չէր կարող պեռ մի

թիւնից, ճարտար արուեստագէտի վրձինի արդիւնք են Տըրգատի մկրտութեան պատկերը, որի վերայ նկարուած են ս. Լուսաւորչի, նորա չարչարանքի և Տրդատի պատկերները, նրկարուած է Խալիպոյում. նա ունի հետեւել իտալերէն և հայերէն լեզուով գրած յիշատակարանը՝ «Scuola di S. Gregorio luminator della Nazione Armena 1692»։ «Ով սր. Լուսաւորչիդ Գրիգորիէ մաղթեալ վասն տառապելեացս և մանաւանդ վաճառականաց Հայոց որք ուխտեալք և եղբայրացեալք գոյով ետուն տպել զտիպ հրաշալի չարչարանաց քոց ընդ հովանեաւ սրբոյ եկեղեցւոյն որ յանուն երեման խաչին կայ շինեալ ի սեղուցն Վենետիկոյ ի մեր թուոյն ՌՃԽԱ. Այս պատկերի հին օրինակը նորոգել տալով, նուիրել են վանքին Գէորգ և Յարութիւն Խաթրանեանները 1836 թ.։ Ս. Աստուածածնի վերախոխման պատկերի տակ գրուած է հետեւել պատմական յիշատակարանը. «Ընս Սանահնեցի երկայնաբազուկ Արդութեանց Հիօշթէկի որդի Յովսէփ արքեպիսկոպոս նուիրակ սրբոյ Էջմիածնի առաջնորդ ոռւսաց երկրի Հայոց ազգի և հիմնադիր նորնախիջեանայ նկարել ետու պատկերս սր. Աստուածածնայ և օծեալ նուիրեցի նորաշէն սր. Խաչ վանիցն նախիջեանու 1786 թուին և ի մուտն հոկտեմբերի։ Աստուածամանուկը գրկին սր. Աստուածածնի գեղեցիկ պատկերը ունի հետեւել հին յիշատակարանը. «Յիշատակ է հանգուցեալ Բէռքբին ի դուռն սր. Փրկչին. Թվին ՌՄԻՁ, որ ցոյց է տալիս, թէ այդ պատկերը Լրիմից է բերուած նախիջեան, Արժանի է ուշադրու-

որոշեալ եկամտի աղբիւր կամ մի ուրիշ աչքի ընկնելու արդիւնք ունենալ: Յետագայ ժամանակներում վանքի եկամտի աղբիւրները կազմել են՝ 1. մոմավաճառութիւնը, 2. քաղաքի եկիղեցիներում վանքի անունով հաստատուած զանձանակները, 3. վանքի հօտը, որ ուխտաւորներին մատակարարու էր մատակարարում, 4. վանքի դաշտի եկամուտը, 5. սլարտէզի երեսը և ուրիշ պատահական արդիւնքներ: Թէ ընդամէնը որքան արդիւնք է կազմուում եղել եկամտի այդ բոլոր աղբիւրներից —, այդ ևս մեզ անյայտ է, որովհետեւ այդ ժամանակների հաշիւները ևս մեր ձեռքը չեն հասել: Մեզ յաջողեցաւ Նոր Նախիջևանի Հոգևոր կառավարութեան հին գործերի մէջ գտնել միայն հանդուցեալ Ալամդարիանցի կազմած վանքի հաշուեցուցակը, որից երևում է, որ երկու տարուայ ընթացքում վանքը ունեցել է 1421 ռ. 96 կ. ծախք: Մնւթադրելով, որ տարուայ մէջ ինչքան ստացուել, այնքան էլ ծախ-

թեան և Հոգեգալստեան մեծագիր, շքեղ պատկերը, որ Նուիրել է վանքին Նոր-Նախիջևանի բարեգործական ընկերութիւնը ի յիշատակ իւր 25 ամեայ յօբելեանի: Այդ պատկերը նկարել է Երուսաղէմի Նուիրակ Մամբրէ վարդապետ (պժմ եպիսկոպոս) Մարկոսեանը իւր Նախիջևանում եղած ժամանակ:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ իւր Վաւթարում ցուցակագրել է Նուիրի բերած բոլոր եկեղեցական իրեղէնները և նոցանից ինչ իրեղէններ, որքան և որ եկեղեցուն բաժանածը, յիշում է և վանքին տուած իրեղէնների հետեւեալ ցուցակը.

- | | | | |
|----|---------------------------|----|------------------------|
| 2 | չորս ճղանի արծ. կանթեղ | 2 | արծաթեայ տապանակ. |
| 3 | վեց ճղանի արծ. կանթեղ | 6 | արծաթապատ աւետարան |
| 2 | 12 ճղանի արծ. կանթեղ | 6 | արծաթապատ պատկեր |
| 15 | հասարակ արծաթ. կանթեղ | 1 | արծաթեայ սկիհ |
| 35 | արծաթեայ խաչք | 1 | սաւաւարտ արծաթեայ |
| 10 | արծ. պատուանդանք խաչից | 1 | վակաս արծաթեայ |
| 7 | արծաթեայ սկիհ | 1 | երպրէն արծաթեայ |
| 6 | արծաթեայ բշոց | 1 | լէկէն արծաթեայ |
| 2 | արծաթեայ բուրվառ | 1 | սկիհ (Աղամ վարդապետին) |
| 4 | գօտի. Բ արծ. և Բ մարգարտ. | 2 | բարհուպարէ խաչ |
| 2 | սաղաւարտ. արծ. և մարգ. | 20 | արծաթապատ շամադան |
| 3 | վակաս, 2 արծ. և 1 մարգ. | | |

սուել է, կգանք այն եզրակացութեան, որ վանքը 33 — 34 թուականներին ունեցել է փողով մօտաւորապէս տարեկան 700 ռուբլի, որ թէև մի չնչին գումար է, բայց ի նկատի առնելով ժամանակի պահանջները և կեանքի պայմանները, ինչպէս երևում է, բաւականացել է վանքի փոքրիկ միաբանութեան ընթացիկ ծախսերը ծածկելու: Ժամանակի ընթացքում կեանքի պայմանները փոխուել են, վանքի պահանջներն էլ հետզհետէ աճել ու զարգացել են: Թէև դորա հետ միասին աճել ու աւելացել է և վանքի արդիւնքը և 700-ից հասել է համարեա 5000-ի, բայց վանքի կեանքի պայմանները մինչև վերջին ժամանակները այնպէս էին կազմակերպուել, որ աւելի շատ էր պահանջուում, քան թէ նա ունէր: Վանքի վարչութիւնը, բացի բուն վանքի ընթացիկ ծախսերը հոգալուց, վանահօրը ուժիկ տալուց, ստիպուած էր իւր միջոցների մի խոշոր մասն էլ ծախսել ժառանգաւորաց դպրոցի վերայ, որովհետև Մարդասիրական ընկերութեան տուած տարեկան 1200 ռուբլի նպաստը բաւական չէր լինում հոգալու այն բոլոր ծախսերը, որ ունէր այդ գիշերօթիկ դըպրոցը, չենք ասում արդէն այն, որ վանքը և նորա բաւում գտնուած շինութիւնները անդադար վերանորոգութիւն են պահանջում, պարտէզը մեծ խնամք և նորանոր շինութիւնների միշտ կարօտութիւն կայ:

Բացի վերոյիշեալ հաստատուն. եկամտից, վանքը ունի և պատահական արդիւնքներ, որ լինում է գլխաւորապէս ուխտի օրերը: Վանքը տարուայ մէջ մի քանի ուխտի օր ունի՝ խաչի տօներին և վարդավառին. գլխաւորը վարդավառի ուխտն է, որ նախիջևանցիք կատարում են մեծ հանդէսով: Այդ հանդէսը ազգային — ժողովրդական բնաւորութիւն ունի, դա հայկական ուխտագնացութիւնն է իւր բոլոր մանրամասնութիւններով, որ գաղթականները բերել են հայրենիքից իւրեանց գաղթականութեան

հեռաւոր տեղերը: Տօնախմբութիւնը շարունակուում է երեք օր. նա սկսուում է ուրբաթ երեկոյից և շարունակուում է մինչև երեքշաբթի առաւօտը: Ուրբաթ և շաբաթ հաւաքուում են քաղաքից և շրջակայ վեց հայ գիւղերից, երեքշաբթի սկսում են ցրուել. բուն տօնախմբութիւնը լինում է կիւրակի և երկուշաբթի օրերը: Տօնախմբութեան տեղն է վանքի բակը, ագարակը և գլխաւորապէս պարտէզը: Հետաքրքիր է ուխտաւոր հայ գիւղացիների բազմութիւնը, գիւղացիք դեռ պահել են հայկական նահապետական կեանքը, իւրեանց հին զգեստը, լեյլուն և սովորութիւնները: Ահա հայկական տրեխը, պաճուճը, կապան և լայն գօտին, ահա աղջիկների բարակ թիկերով հիւսած բազմաթիւ հիւսիքը, որ ծածանում են նոցա յուսնրի վերայ, ահա նոցա և դրամներով զարդարած արախչիները, կանանց զգեստների բազմատեսակ տիպերը: Այն աստիճանի խայտաճամուկ է այդ բազմութիւնը, որ մարդու աչք է խտրեցնում: Մէկ տեղ հարուստ քաղաքացին իւր ընտանիքով բոլորել է սեղանի չորս կողմը, միւս տեղ բազմանդամ գերդաստաններ են փռուել կանաչի վերայ տարածած գորգերի և կապերտների վերայ, երրորդ տեղ ժամանակաւոր վրան է շինած: Բոլորերեան ասում, խօսում, ծիծաղում են. աչքի են ընկնում պարող, երգող տղամարդկանց խմբակները և գոմշի գլխի չորս բոլորը պտտող երիտասարդների «գուռաչը», գօտէմարտութիւնը: Ամէն տեղից լսուում է ուրախութեան, բարձր ծիծաղի ձայներ. խուլ աղմուկը բռնել է ամբողջ պարտէզը, լցրել է վանքի ձորը: Երաժշտութիւնը բազմատեսակ է՝ ահա ազգային դափ ու զուռնան, եւրոպական երգահոնն ու ջութակը. դոցանից ամէն մէկը իւր եղանակն է փչում, նուագում, շատ անգամ էլ դերերը փոխուում են. զուռնան մարշ է նուագում, իսկ եւրոպական երաժշտութիւնը—արևելեան եղանակներ, հայկական եր-

դեր: Պատահում են և սազանդարներ: Ծառուղիներում մի մեծ տօնավաճառ է կազմուել, որը անուշեղէն է ծախում, որը խաղալիքներ, որն էլ զանազան տեսակ իրեղէններ: Աղջիկները խումբ խումբ նազելով, ման են գալիս ամբոխի մէջ. նորա իւրեանց ցոյց են տալիս երիտասարդներին որոնք եկել են իւրեանց համար հարսնացու հաւանելու, ջոկելու: Եյդ սովորութիւնն էլ գաղթականները իւրեանց հետ հայաստանից են բերել: Նախիջևանի հայոց «վարթէորը» յայտնի է բոլոր շրջակայքում. նա ժողովում է բազմաթիւ օտար այցելուներ, որոնց թիւը տարեցտարի աւելանալով, կամաց կամաց փոխում է այդ ուխտագնացութեան հայկական բնաւորութիւնը և հասարակ տօնաւաճառի ձև ու կերպարանք է տալիս նորան: Նախիջևանի «վարթէորը» յայտնի է և հայոց գրականութեան մէջ. նորան նկարագրել է հանդուցեալ Ռաֆայէլ Պատկանեանը իւր «վարթէոր» վերնագրով Նախիջևանի բարառով պատմուած գրուածքի մէջ ²⁹⁾:

ԾՐԱՆԱՆՈՂ ՇԱԽԱՂԻԳ



²⁹⁾ Պատկանեանցի «Վարթէորը» տպագրուած է «Գրականական հանդէսի» երկրորդ գրքում. «Վարթէորը» նկարագրել է և Իւրի Վեսելովսկին (Ю. Веселовский) „Русскія Вѣдомости“ լրագրի բանասիրականում: Երիտասարդ հայերէնասիրի այդ յօդուածը կրում է „Армянскій уголокъ на югѣ Россіи“ վերնագիրը: